

ISSN 1694-8033

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей

аттестационной комиссией Кыргызской Республики, Постановлением
Президиума ВАК КР

№ 126 от 26.05.2016 г.

в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ),
(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

Специальный выпуск (S) 2020

«Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы» журналынын редакциялык коллегиясы

Башкы редактор

Садыков К. Ж. – Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору;

Башкы редактордун орун басары

Чекеев А. А - илимий иштер боюнча проректор;

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - КР УИАнын корр. - муч. филос. ж-а. полит. илим.д-ру,проф.;

Асанканов А. - КР УИАнын корр. -муч., тарых илим. д-ру, проф.;

Ахметова Н. А. - пед. илим. д-ру, проф.;

Борубаев А. А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Ботобеков. А. - экон. илим. д-ру, проф.;

Галиева. З. И. – тарых илим, д-ру, проф.;

Жайнаков А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Карабаев С. О. – хим. илим. д-ру, проф.;

Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр-муч., пед. илим. д-ру, проф.;

Молдоев Э. Э. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Панков П. С. – КР УИАнын корр-муч., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садыков А. – КР УИАнын корр-муч., фил. илим. д-ру, проф.;

Сманалиев К. М. – юрид. илим. д-ру, проф.; Суранаев Т. Дж. - экон. илим. д-ру, проф.;

Тиллебаев С. А. - филол.илим. д-ру, проф.;

Токтомышев С. Ж. - КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

Чотонов У- тарых илимдеринин доктору, профессор;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А.- Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD)

Бешимов Р. Б.- М. Улугбек атын.Улуттук 8збек уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Бородкин Л. И.-М. В. Ломоносов атын. ММУнун проф.,т.и.д. РАЕН корр-муч.;

Ковальская Л. А.-биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;

Козлов К. Л.-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садовничий Ю. В.- М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Редакциялык-басма бөлүм:

Чотонов У.- бөлүм башчы;

Кожомкулов К. Е. – редактор

Аманбекова Ф. А - редактор

Уюштуруучу:

Жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекеттик мекеме

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Садыков К. Ж. - ректор КНУ им. Ж. Баласагына;

Заместитель главного редактора

Чекеев А. А. - проректор по научной работе;

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - чл.-корр. НАН КР, д-р филос. и полит. наук, проф.;

Асанканов А. - чл.-корр. НАН КР, д-р ист. наук, проф.;

Ахметова Н. А. – д-р пед. наук, проф.;

Борубаев А. А. - акад. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Ботобеков А. - д-р экон. наук, проф.;

Галиева З. И. - д-р ист. наук, проф.;

Жайнаков А. - акад. НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Карабаев С. О. - д-р хим. наук, проф.;

Мамбетакунов Э. - чл.-корр. НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Молдоев Э. Э. - д-р юрид. наук, проф.;

Панков П. С. - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Садыков А. – чл.-корр. НАН КР, д-р фил. наук, проф.;

Сманалиев К. М. - д-р юрид. наук, проф.;

Суранаев Т. Дж. - д-р экон. наук, проф.;

Тиллебаев С. А. - д-р филол. наук, проф.;

Токтомышев С. Ж. - акад. НАН. КР, д-р техн. наук, проф.;

Чотонов У. – доктор исторических наук, профессор;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. - зав. сектором исследования стран Евразийского Банка Развития (Dr.PhD);

Бешимов Р. Б. - д-р физ-мат. наук. проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

Бородкин Л.И. - д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;

Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

Козлов К. Л. – д-р физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Перегудин С.И. - д-р физ.- мат. наук, проф. Санкт-Петербургского Государственного Университета;

Садовничий Ю. В. – д-р, физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Чотонов У. - зав. отделом РИО КНУ;

Кожомкулов К. Е. – редактор.

Аманбекова Ф. А. – редактор.

Учредитель:

Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

«Мамлекеттик тилди окутуунун бүгүнкү абалы
жана келечеги – ойлор, тажрыйбалар, көйгөйлөр»
аттуу жогорку окуу жайлар аралык IV илимий -
практикалык конференциянын

Материалдары

23-май, 2019-жыл

Бишкек -2020

Конференцияны уюштуруу, боюнча оргкомитеттин курамы:

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил
боюнча улуттук комиссиянын *төрагасы - профессор, п.и.д. Н. И. Ишекеев*
"Кыргызтест" мамлекеттик мекемесинин төрайымы **Б. Б. Топоева -**
Ставинская,

Лингвистикалык эксперттик тобунун төрагасы - профессор - **С.Мусаев.**

Президенттик Аппараттын өкүлү - **С.К. Тажиматов**

Өкмөт Аппаратынын билим берүү бөлүмүнүн башчысы **Ж. Саралаева.**

Билим берүү жана илим министрлигинин мамлекеттик тил секторунун
башчысы **Г. У. Ибраимова**

“Кыргыз тили” коомунун төрагасы - **Р. Курбанов**

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Ректору **К.Ж. Садыков**

КР Билим берүү академиясынын педагогикалык борборунун жана
кесиптик билим берүүнүн директору - педагогика илимдеринин доктору,
профессор **К.Д.Добаев**

Ж.Баласагын атындагы КУУнун факультеттер аралык мамлекеттик тил
кафедрасынын кафедра башчысы - профессор **Г. К. Осмоналиева**

Жумушчу топтун курамы:

Ж.Баласагын атындагы КУУнун мамлекеттик тил боюнча проректору,
профессор **С. А. Тиллебаев**

Ж.Баласагын атындагы КУУнун факультеттер аралык мамлекеттик тил
кафедрасынын башчысы - филология илимдеринин кандидаты, профессор
Г.К.Осмоналиева

Ага окутуучу **Ч. Д. Түмөнбаева**

Ага окутуучу **А. Кыдырова**

Ага окутуучу **Ж. Узекеева**

Ага окутуучу **К. Жусупкелдиев**

Атайын жыйнактын жооптуу редакторлору.

Г. К. Осмоналиева – кафедра башчысы, профессор

Б. И. Акматова – ага окутуучу

Г. Урусова - кафедранын доценти

Алгач сөз

Урматтуу кесиптештер жана «Мамлекеттик тилди окутуунун бүгүнкү абалы жана келечеги – ойлор, тажрыйбалар, көйгөйлөр» аттуу жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференциянын катышуучулары.

Баарыңыздарды чын жүрөктөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамдын 30 жылдык мааракеси менен куттуктайм! Ишиңиздерге ийгилик, албан жетишкендиктерди каалайм.

Колунуздагы жыйнак өзгөчөлөнүп басылып чыкты, анткени белгилүү эки датаны камтып - КР Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамдын 30 жылдык мааракесине жана 31-май - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин күнүнө карата, жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары боюнча даярдалган.

2019-жылдын 24-май күнү башкы имараттагы кичи жыйындар залында ***“Мамлекеттик тилди жана адабиятты ЖОЖдо окутуу: бүгүнкү абалы, келечеги - ойлор, тажрыйбалар, көйгөйлөр”*** аттуу салттуу түрдө көп жыл бою өткөрүлүп келе жаткан Жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференция өттү.

Баарыңыздарга белгилүү болгондой, аталган иш-чара - проект катары 2005-жылы КУУнун ИИМОПунан башталган.

Конференциянын негизги максаты :

- Бишкек шаарындагы ЖОЖдордун кыргыз тили адистигиндеги окутуучуларды бириктирүү
- Заманбап тажрыйбалар менен алмашуу, пикир бөлүшүү
- Кыргыз тилин жайылтуу, өнүктүрүү, өркүндөтүү

- Жалпы тилчи адистерди бириктирип, Кыргыз Республикасында өнүгүп келе жаткан: *көп тилдүүлүк, кош тилдүүлүк заманбап маселелерди талкуулоо*

Аталган иш - чара Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия, Кыргыз Республикасынын **КЫРГЫЗТЕСТ** мамлекеттик мекемеси жагынан жана КУУнун ректору **К. Ж. Садыков** тарабынан колдоого алынып, жогорку деңгээлде өткөрүлдү.

Биздин өнөктөштөрүбүз жана сыйлуу конокторубуз:

- КР Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы - профессор, педагогика илимдеринин доктору - **Н.Ишекеев.**
- Президенттик Аппараттын өкүлү - **С. К. Тажиматов.**
- Өкмөт Аппаратынын билим берүү бөлүмүнүн башчысы - **Ж. Саралаева.**
- Билим берүү жана илим министрлигинин мамлекеттик тил секторунун башчысы - **Г. У. Ибраимова.**
- "Кыргызтест" мамлекеттик мекемесинин лингвистикалык эксперттик тобунун төрагасы - филология илимдеринин доктору, профессор - **С. Мусаев.**
- "Кыргыз тили" коомунун төрагасы - **Р. Курбанов.**
- КР Билим берүү академиясынын педагогикалык борборунун жана кесиптик билим берүүнүн директору - п.и.д., профессор **К.Д.Добаев**, ЖОЖдордун жетекчилери, окутуучулары жана маалымат каражаттарынын өкүлдөрү катышты.

Конференцияда кыргыз тилин көп тилдүү чөйрөдө, чет тили катары, кесиптик багытта, **Кыргызтесттин** талаптарына жооп берген, европалык шкала боюнча (A1; A2; B1; B2) деңгээлдер боюнча окутуунун, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнүн маселелери каралып, аталган темалар боюнча презентациялар өткөрүлдү. Белгилеп кетчү нерсе, аталган иш - чарада кыргыз тили боюнча маселелер гана эмес, ошондой эле орус, чет тилдерди окутуу боюнча орчундуу суроолор талкууланды.

Эң негизгиси, мамлекеттик тилдин ар бир чөйрөдө кеңири пайдалынышы жана аны өркүндөтүү боюнча маселелер каралып, резолюция кабыл алынды.

Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы Назаркул Ишекеев жакында эле өткөрүлгөн **"Сабаттуу болуу"** жат жазуу акциясы боюнча толук маалыматты залдагы окутуучуларга айтып берди.

Президенттик Аппараттын өкүлү С.К. Тажиматов мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча программалар тууралуу, жаңы багытта окутуу, методикадан-методологияга өтүш керегин баяндап берди.

КУУнун мамлекеттик тил жана тарбия иштери боюнча проректору - профессор Садык Алахан Улуттук университетте мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча аткарылып жаткан иш - чаралар тууралуу жана жаңы концепциялар жөнүндө маалымат берди.

Билим берүү жана илим министрлигинин мамлекеттик тил секторунун башчысы Гүлнара Ибраимова – көп тилдүү окутуу моделге өтүүгө багаыттады.

УИАнын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор Сыртбай Мусаев – кыргыз тилинин окутуучуларынын негизги милдеттери, кемчиликтери жана **"Кыргызтесттин"** талаптарына жооп

берген суроолорду, тесттерди түзүү тууралуу илимий көз карашын билдирди.

" **Кыргыз тили** " коомунун төрагасы Раимжан Курбанов мамлекеттик тилди өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр маселесин көтөрүп, аларды чечүү жолдорун сунуштады.

КР Билим берүү академиясынын педагогикалык борборунун жана кесиптик билим берүүнүн директору, педагогика илимдеринин доктору, профессор К.Д.Добаев – Казахстан өлкөсүндөгү "КЛИЛ" системасы тууралуу айтып берди.

Андан кийин секциялык иштер 3 негизги багыт боюнча өттү:

1.Кыргыз тилинин учурдагы маселелери;

2.Педагогика багыты

3. Филология багыты

Конференциянын алкагындагы негизги баяндамалар:

- Кыргыз тили жана адабиятынын практикалык курсунун актуалдуу маселелери;

- Кыргыз тили сабагын "**Кыргызтестке**" жооп берген деңгээлдер боюнча окутуу;

- Мамлекеттик тилди - көп тилдүү чөйрөдө окутуу маселелери боюнча тажрыйбалар;

- Кыргыз тилин чет тил катары окутуу;

- Кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу;

- Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү ыкмалары.

Конференциянын аягында сертификаттар тапшырылып, резолюция кабыл алынды.

Долбоордун автору жана жетекчиси – Ж.Баласагын атындагы КУУнун Факультеттер аралык мамлекеттик тил кафедрасынын кафедра баишчысы, ф.и.к., профессор К.Осмоналиева

**МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

Кыргыз тилинин учурдагы маселелери

Осмоналиева Г. К. Кыргыз тилин көп тилдүү чөйрөдө окутууда тил билүү деңгээлдери боюнча лексикалык минимумдун мааниси	13
Асипова Н. А. Кыргыз тилинде билим берүүдөгү кесиптик жана лингвистикалык көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору	21
Мадумарова М. К., Амалканова Б. Т. Мектептерде Ч. Айтматовдун чыгармаларын интеграциялап окутуунун жолдору	30
Асанакунова Н. А. Иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүүдөгү терминдер маселеси	36
Урусова Г. Б. Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча окутууда колдонулуучу инновациялык усулдар.....	44

Филология

Думанаева М.Г. Жеңижок – улуу даанышман жана насаатчы	54
Джумабекова Р. К., Саякбаева А.Б., Нуралиева С.С. Феномен, манасчы Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы жергиликтүү кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү.....	65

Мамбетова А. Ч. Айтматовдун макалаларындагы публицистикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу.....74

Элгузерова Г. Ж. Көркөм чыгармадагы унчукпоо тибиндеги тексттердин семантикасы 82

Педагогика

Акматова Б. И. Эл аралык мамилелер адистигиндеги студенттерге кыргыз тилин окутууда иш кагаздарынын үлгүлөрүнүн стилин калыптандыруу 94

Батыркулова А. Б. Алыкул Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасын окутууда окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүү 102

Назарбекова К. У. Академиялык окуу жана жазуу. Кыргыз сому 111

Түмөнбаева Ч. Кыргыз тили жана адабияты сабагында этнопедагогиканын ролу 116

Шаршенова Ы., Дүйшеева Ш. Орус тилдүү студенттердин кезин кыргыз тилинде калыптандыруу 125

Токтоналиева Л. К. Музыкалык билим берүү окуу жайларында кыргыз тилин жана адабиятты окутуунун өзгөчөлүктөрү 132

Осмоналиева Г. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек.

Осмоналиева Г. К.

КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек.

Osmonalieva G.K.

J. Balasagun KNU, Bishkek

**Кыргыз тилин көп тилдүү чөйрөдө окутууда тил
билүү деңгээлдери боюнча лексикалык минимумдун
мааниси**

**Значение лексического минимума при обучении
кыргызскому языку по уровням в полиязычной среде**

**The value of the lexical minimum in teaching the Kyrgyz
language by the kyrgyz language by the lessons in
multilingual environment**

Бул макала “КР Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамдынын 30 жылдык мааракесине арналат жана акыркы мезгилдеги кыргыз тилин окутуудагы европалык стандарттарга негизделген ыкмалар, талаптар тууралуу. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана баалоо системасын аныктоо боюнча зарылдыгы жана тилди үйрөнүүгө негизги практикалык шарт катары – лексикалык минимум тууралуу.

Аннотация: *Аталган макалада кыргыз тилин көп тилдүү чөйрөдө окутууда тил билүү деңгээлдери боюнча лексикалык минимумдун мааниси тууралуу жана КЫРГЫЗТЕСТ талаптарга жооп берген окутуу системасы тууралуу баяндалат.*

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы преподавания кыргызского языка с использованием системы КЫРГЫЗТЕСТ, а также говорится о значении и применении лексического минимума для каждого уровня обучения.*

Annotation: The article discusses the issues of teaching the Kyrgyz language using the KYRGYZTEST system, and also talks about the meaning and application of the lexical minimum for each level of education.

Түйүндүү сөздөр: лексика; көп тилдүү чөйрө; лексикалык минимум, заманбап методдор; тил билүү деңгээлдери; стратегиялар; талаптар; угуу; сүйлөө; окуу; жазуу; системалык үйрөтүү; жөнөкөйдөн жогору окутуу; коммуникативдик билим берүү.

Ключевые слова: лексика; полиязычная среда; лексический минимум; современные методы обучения; уровни обучения; аудирование; говорение; чтение; письмо; системное обучение; обучение от простого к сложному; коммуникативное обучение.

Key words: multilingual environment., lexical minimum, grammatical minimum., concept of development of the state language., development strategy., levels of language teaching., European scale., lexical dictionaries., Kyrgyztest system., elementary, basic, intermediate, high., subtests. kyrgyz language.

Азыркы мезгилде ааламдашуу процессине карата дүйнөдө болуп жаткан саясий, маданий, экономикалык жана коомдук-социалдык глобалдуу ар кыл өзгөрүүлөр билим берүү системасына кирип, терең таасир тийгизүүдө. КРдин билим берүү тармактарында “Болон” системасына толук өтүү жана европалык стандарттарга жооп бере турган программалар, долбоорлор жана ар кандай расмий документтер иштелип чыкты.

Андыктан мамлекеттик тил жаатында да өзөктүү өзгөрүүлөр, реформалар болууда. 2019-жылдан баштап Кыргызстандын аймактарында ортоңку билимге ээ болгон окуучулар "Кыргызтест" сертификатын алып, ЖОЖдорго В1 деңгээли менен келе баштады. Ал эми жогорку жайларда 1-курска келген студенттерди В2 деңгээлдеги окуу программасы менен окутуу абзел.

КРдин мамлекеттик тилди жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча 2014-2020-жылдарга карата Улуттук программа иштелип чыккан жана Кыргыз Республикасынын ар бир жараны бала бакчадан, мектептен баштап, ЖОЖдорго чейин, европалык стандарттарга жооп берген, тил билүү деңгээлдери боюнча үйрөнүп, тил каражаттар системасын түшүнүү зарыл.

Тил каражаттар системасында лексика эң негизги, тил үйрөтүүдөгү керектүү компоненттин бири болуп жана **угуу (аудирование) сүйлөө (говорение), окуу (чтение), жазуу (письмо)** багытында речти өркүндөтүүдө ошондой эле негизги элементтерден болуп эсептелет. Тилди мыкты өздөштүрүү үчүн тилди үйрөнүү гана максатын көздөбөстөн, аны өнүктүрүү жана анын баалоо системасын аныктоо зарыл. Биздин өлкөдө мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо максатында “Кыргызтест” системасы иштелип жайылтылууда.

Аталган Кыргызтест системасы тилди үйрөтүүдө эл аралык тажрыйбаларга таянып, тилди билгиси келгендердин, негизги коммуникативдик компетенцияларын өркүндөтүү жана баалоо максатын көздөт. Аталган система Кыргыз Республикасындагы жарандардын, башка улуттагы элдердин жана чет өлкөлүктөрдүн кыргыз тилин билүү деңгээлин жана башка тилди колдонуунун компетенттүүлүгүн аныктайт.

Аталган системанын методикалык базасы КРдин окутуу боюнча стандарттарына таянып түзүлгөн жана кыргыз тилин билүү үчүн коммуникативдик компетенцияларды талап кылууда.

Тилди үйрөнүүдө негизги практикалык шарт катары – **лексикалык минимум** эсептеленет. Албетте, лексикалык минимумду түзүү активдүү жана пассивдүү сөздүктүн түзүлүшүнө, сөздүк фонддун жана сөз байлыктын өсүшүнө себепкер болууда.

Көп жылдар бою кыргыз тилинин окутуучулары кыргыз тилин **формалдык грамматиканы үйрөнүү** түрүндө гана берип келген болчу, тил үйрөнүүчүлөр көбүнчө эрежелерди

жаттап, бирок сүйлөө речин, сөз байлыгын өнүктүрө албай келгени баарыбызга белгилүү. Жакын арадан баштап гана, азыркы мезгилге чейин Кыргыз Республикасынын мектептеринде жана ЖОЖдордо кыргыз тилинин грамматикасына басым кылбастан, анын лексикалык каражаттарына, лексикалык минимумуна жана студенттердин сүйлөө речине көңүл бурууга талап коюла баштады.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин жалпы билим берүү стандартында: кыргыз тили жана орус тили боюнча орточо ар бир студент 4000сөзгө чейин билиши зарыл деп жазылган. Көп жыл бою, азыркы мезгилге чейин окутуучулар балдарды **баштооч, ортоңку жана улантуучу** топторго бөлүп окутуп келе жатышат.

Бирок мезгилдин шартына жараша ЖОЖдордо, өзгөчө КУУда, БГУда, “Манас” Кыргыз-Түрк ж.б. КРдин университеттеринде орус жана башка улуттар аз болгондугуна байланыштуу, баштооч, ортоңку топтор жокко эсе. Ал эми айрым топтордо бирин-серин 2-4кө чейин башка улуттардагы студенттер окушат, логика боюнча жана группалардын саны 12-15кө чейин болгондугуна байланыштуу сабакта башка улуттардан турган **көп тилдүү чөйрө пайда болууда**. Ошондой эле КРдин Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана өркүндөтүү боюнча 2014-2020-жылынын Улуттук программасынын жана КЫРГЫЗТЕСТ тарабынан мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптардын негизинде, кыргыз тили боюнча сөздөрдүн жана сөз айкаштардын минималдык жыштыгы сунушталып, ар бир тил билүү деңгээлдери көп тилдүү чөйрөгө багытталып киргизилүүдө.

Алар: А1 - элементардык; А2 - базалык; В1 - ортоңку; В2 - ортодон жогору; С1 жогорку деген деңгээлдерди түзөт. Аталган **минимум** – кыргыз тилин өз алдынча үйрөнүүгө сунушталган жана тил билүү деңгээлин аныктоого багытталган. Сунушталган минимум – дүйнөлүк жана

европалык стандарттарына, тил билүү деңгээлдер шкаласына жана принциптерине негизделип түзүлгөн.

Андан тышкары, европалык чет тилдерди үйрөтүү стандарттарына негизделип, Кыргыз Республикасынын коомдук-социалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлгөн.

***Элементардык А1** деңгээлинде – 900 сөз бирдигин жана негизги этикеттик сөз айкаштарын билүү зарыл, бул деңгээлге төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөр ишке ашырылат:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-чакан көлөмдөгү текстти же билдирүүнү окуп, жалпы маанисин түшүнө билүү;

-чакан көлөмдөгү так жана жай айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн жалпы маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

***Базалык А2** деңгээлинде - 1300 активдүү сөз бирдиги жана негизги этикеттик сөз айкаштарын камтыган лексикалык минимум болуш керек:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-чакан көлөмдөгү айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн жалпы маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу;

***Орто В1** деңгээлинде - студенттер жана жалпы тил үйрөнүүчүлөр 3000 активдүү сөз бирдигин жана негизги этикеттик сөз айкаштарын камтыйт:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-ушул деңгээлге ылайык келген текстти же билдирүүнү окуп, негизги маанисин түшүнө билүү;

-чакан көлөмдө так жана жай айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн негизги маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий жана расмий эмес стилде оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

Ортодон жогору В2 деңгээлине - жараша төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөр ишке ашырылат:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-түрдүү жанрдагы текстти же билдирүүнү окуп, негизги жана көмүскөдө берилген (имплициттик) маалыматты түшүнө билүү;

-чакан көлөмдө айтылган же окулган аудиотексттин негизги маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий стилде оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

Ортодон жогору деңгээлде сүйлөгөн адамдын өзүнүн иш чөйрөсүнө жана кырдаалга жараша таасир этүүчү мүнөздөгү кайрылууларды жасай билүү керек.

Ортодон жогору В2 деңгээл 6000 активдүү сөз бирдигин жана этикеттик сөз айкаштарын камтыйт.

-Ал эми **жогорку С1** деңгээли 9000 активдүү сөз бирдигин жана этикеттик сөз айкаштарын камтып, жогорку деңгээлге жараша төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөрдү камтыйт:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-түрдүү жанрдагы көлөмдүү текстти окуп, негизги жана көмүскөдө берилген (имплициттик) маалыматты түшүнө билүү;

-табигый ылдамдыкта айтылган оозеки кепти түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий жана расмий эмес оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу;

-жогорку деңгээлде сүйлөгөн адам өзүнүн иш чөйрөсүнө жана кырдаалга жараша, оозеки же жазуу жүзүндө таасир этүүчү мүнөздөгү кайрылуулар менен эл алдында даярдыгы жок сүйлөй билүүсү ишке ашырылат.

Демек, ЖОЖдордун окутуучулары мамлекеттик тил боюнча европалык шкала принциптерине таянып тил үйрөтүүдө Кыргызтест системасынын жөнөкөйдөн - жогорку деңгээлге чейин тил билүү принциптери колдонуп, ар бир топту **көп тилдүү чөйрөдө** (полиязычная среда) окутуу принциптерине таяныш керек.

Албетте, деңгээлдер боюнча окутууда лексикалык минимумдардын түзүлүшүнө жана активдүү сөздүктү системалоого кылдат көңүл буруп, жазуу жана кеп речин талдоо зарыл. Буга байланыштуу тил үйрөнүп жаткан жарандар, студенттер, кайсы деңгээлде үйрөнбөсүн, эң негизгиси –

1) коммуникативдик принциптерге ээ болуп, тилдик каражаттарды туура колдонушу зарыл;

2) алар логикалык ой жүгүртүп, сөздөрдү, сөз айкаштарды группаларга бириктирип, тема жана тематика боюнча бөлүшү абзел;

3) тилди үйрөнүп жаткандар, ар бир тилдик каражаттарды түшүнүп, туура колдонууга мүмкүнчүлүгүн жумшап керек.

4) Өздөрүнүн оюн так жана эркин билдириши керек.

Жыйынтыктап айтканда, көп тилдүү чөйрөдө тилди үйрөтүүдөгү эң негизги принциптери болуп: системалык үйрөтүү, жөнөкөйдөн татаалга карата окутуу, коммуникативдик билим берүү жана натыйжалык принциптери эсептелет.

Ал эми лексикалык минимумдардын түзүлүшү жана деңгээлдер боюнча лексикалык сөздүктөрдүн топтому көп тилдүү чөйрөдөгү тил үйрөнүп жаткандарга ар бир деңгээлдин чегинде – канча сөздү, сөз айкаштарды жана сүйлөмдөрдү билип, сүйлөө речинде колдоно билүүсүн аныктайт. Андан тышкары, төмөнкү деңгээлдерден эң жогорку C1 деңгээлге карай өтүшүнө убакыт берет жана көп тилдүү чөйрөдө коммуникативдик негизде тилди системалык жагдайда үйрөнүү үчүн ыңгайлуу шарт түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. - Б., 1997.
2. Добаев К.Д. Обучение кыргызскому языку в русско-язычной школе.- Б., 2000
3. Топоева-Ставицкая Б.Б. Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар. - Б., 2017.
4. Осмоналиева Г.К. Кыргызский язык, методические указания для студентов филологических факультетов. - Б., 2007.
5. Осмоналиева Г.К. Кыргыз тили боюнча тесттердин жыйнагы. Ж.Баласагын атындагы КУУ. - Б.,2017.
6. КРдин 2014-2020- жылдын мамлекеттик тилди өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча улуттук программасы.
7. Чыманов Ж.А. Тил жана кеп жөнүндө сөз. - Б., 2005.
8. Кыргыз тили –Wikipedia
9. КР Өкмөтүнүн 2017-жылдын, 21-ноябрындагы № 757 токтому.
10. www.kyrgyztest.gov.kg.

Рецензенттер: Добаев. К. - педагогикал илимдеринин доктору КР Билим берүү академиясынын профессору

Ишекеев. Н. - Педагогика илимдеринин доктору, профессор, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы.

Асипова Н. А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

Асипова Н. А.

КНУ им Ж. Баласагына, Бишкек

Asipova N. A.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

**Кыргыз тилинде билим берүүдөгү кесиптик жана
лингвистикалык көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору**

**Профессиональные и лингвистические проблемы
обучения на кыргызском языке и пути их решения**

**Professional and linguistic problems of learning in
Kyrgyz language and their solutions**

***Аннотация:** Бул макалада Кыргыз Республикасынын Билим берүү тармагында кыргыз тилинде сабак берүү жана окутууга керектүү окуу куралдарды даярдоо, башка тилдердеги мааниси жагынан бирдей түшүнүктөрдү кыргыз тилинде бирдей чагылдыруу жана колдонуу, илимий коомчулук тарабынан илимий терминдерди кыргыз тилинде кабыл алынышы жана аларды илимий чөйрөгө киргизүү ж.б. маселелер каралат.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются проблемы обучения на кыргызском языке в системе образования Кыргызской Республики, вопросы использования и отражения одинаковых по смыслу терминов различных научных направлений из других языков на кыргызском языке, восприятие научных терминов научной общественностью и внедрение их в научную среду и др.*

***Annotation:** This report considers the problems of teaching in Kyrgyz language in the educational system of the Kyrgyz*

Republic, the use and reflection of identical terms of different scientific directions from other languages in Kyrgyz, the perception of scientific terms by the scientific community and their introduction into scientific environment, etc.

Түйүндүү сөздөр: *кыргыз тили, кыргыз тилинде окутуу, окуу куралдар. илимий терминдер, терминдерди которуу жана колдонуу.*

Ключевые слова: *кыргызский язык, обучение на кыргызском языке, учебные пособия, научные термины, перевод терминов и их использование.*

Keywords: *Kyrgyz language, training in the Kyrgyz language, textbooks, scientific terms, translation of terms and their use.*

Кыргыз Республикасында кыргыз тилин өнүктүрүү, анын коомдогу ордун, аткарган функционалдык милдеттерин кеңейтүү жана социалдык маданий чөйрөдө, мамлекеттик башкаруу иштеринде, билим берүү тармагында колдонуу боюнча көптөгөн аракеттер жасалууда. Алардын эң маанилүүлөрүнүн ичинде 2013-жылдын 1-июлу ПЖ № 155 Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча чараларды айтсак болот [1].

Бирок, мамлекет тарабынан кабыл алынган чечимдер декларативдүү, формалдуу бойдон калуу менен орус тилдүү чөйрөдө кыргыз тилин жайылтуу, кыргыз тилинде сабак берүү, кыргыз тилинде иш жүргүзүү, илимий иштерди кыргыз тилинде жазуу, орус тилдүү жарандарга кыргыз тилин үйрөтүү ж.б., дегеле кыргыз тилинин экономикалык, илимий маданий, бизнес чөйрөдө реалдуу колдонулушу жана анын функционалдык кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрү, колдонуу чөйрөсүнүн кеңейиши – учурдагы актуалдуу проблемалар бойдон калууда. Бул багыттагы орчундуу маселелер, ал тургай, терс көрүнүштөр массалык маалымат каражаттарында кездешип келет [2].

Жогорку мектептин окутуучусу катары жогоруда белгиленген маселелердин иштиктүү чечилбей келе жатышы жана анын себебтери сөзсүз тынчсыздандырат жана кризистик абалдан чыгуу жолдорун издөө талабын коет. Көп жылдык байкоолорубуз жогоруда белгиленген көйгөйлөрдүн көпчүлүгү коомдук аң-сезимде психологиялык деңгээлде кыргыз тилинин артыкчылыгы (приоритеттүүлүгү) жөнүндөгү ой-пикирдин, маанайдын, ички сезимдин, коомдук пикирдин жаралбагандыгы же андай аң-сезимдин терең жана туруктуу эместигинде жатат. Коомчулукта дагы эле болсо кандайдыр күтүүлөр, же кыргыз тилине өтүүнүн башка бир жолдору болчудай ой-тутумдар жашап келет. Эң негизгиси кыргыз тилин кеңири жайылтуу боюнча шыктандыргыч механизмдердин иштелип чыкпагандыгында жатат. Мисалы, Кыргыз-Түрк Манас университетинде ар жыл сайын түрк тилинен сынак өткөрүлүп, сынактын жеңүүчүлөрүнүн айлык маянасына кошумча акы төлөнөт. Мунун өзү өтө чоң шыктандыргыч күч болуп эсептелет жана ар бир окутуучуну аракетке келтирет. Эмне үчүн мындай механизмди кыргыз тилин үйрөнүү жана колдонуу үчүн башка мекемелерде колдонууга болбойт?

Учурда өлкөнүн дээрлик бардык билим берүү мекемелеринде окутулуп жаткандыгына карабастан кыргыз тилин эне тили деп эсептебеген адамдардын ондон бир бөлүгү гана билет. Кыргыз тилиндеги сабаттуулукту камсыз кылуу жана азыркы учурдагы тил саясатын кеңири жайылтуу, аны үйрөнүү жана үйрөтүү боюнча түзүлгөн көйгөйлүү кырдаалдын себептеринин катары каржылоо жетишсиздигинин жанында реалдуу ар кандай социалдык, педагогикалык жана психологиялык кыйынчылыктар кездешет. Андай кыйынчылыктардын катарында:

- кыргыз тилинин коомдогу аткарган функционалдык милдеттеринин так жана ачык эместиги, башкача айтканда, ар кандай чөйрөдө, бийлик жана башкаруу тармактарында, бизнесте, маданият жана билим берүү чөйрөсүндө, ал тургай керек болсо эл аралык кызматташтыкта кыргыз тилинде иш

алып барууга байланыштуу талаптардын иштелип чыкпагандыгы;

- кыргыз тилинин илимий чөйрөдө илимий ойду, теорияларды кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө жана илимий багыттын өзгөчөлүгүнө жараша колдонулушунун көз жаздымда калышы;

- илимий иштердин кыргыз тилинде туура жазылышы, терминдерди туура которулушу жана колдонуунун төмөндүгү;

- жалпы илимий логика жана тилдик акценттердин туура коюлбагандыгы;

- илимий түшүнүктөрдүн бирдей мааниде так которулушу жана колдонулушун аныктай ала турган адистердин жетишсиздиги;

- кыргыз тилинде жазуу жана билдирүүлөрдү сунууда тил маданиятына болгон талапты күчөтүү зарылчылыгы;

- кыргыз тилиндеги илимий иштердин жана макалалардын сапатынын төмөндүгү ж.б.

Аталган көйгөйлөрдүн эң негизги себеби болуп жалпы коомчулукта кыргыз тилинде ойлоо, сүйлөө жана жазуу жөндөмдүүлүктөрдүн калыптанбагандыгы эсептелинет. Көптөгөн жылдар бою башка расмий тилде (орус тилинде) сүйлөп, иштей билүүгө артыкчылык берилип келгендиги генетикалык деңгээлде аң-сезимге сиңип, азыркы учурда да андан арыла албай жаткандык кедерги болууда деп ойлойбуз. Аталган кырдаалдын сакталып, ал тургай күч алып бара жаткан себеби катары учурдагы экономикалык каатчылыктан өлкөнүн иштиктүү жарандарынын көпчүлүгү Кыргызстандын тышында иштеп жатышын айтсак болот. Буга байланыштуу кечээ эле айылдан келген, ата-энеси бир сөз орусча билбесе да, баласын орус мектепке берип, орусча үйрөнсүн деген аракеттерден көрүүгө болот. Сүйлөшө келгенде андай ата-энелер “баласын тогузунчу класстан кийин Россияга жөнөтөм, ошол жактан акча тапсын” деген оюн жашырышпайт. Мындан кыргыз тилин үйрөнүү жана пайдалануунун экономикалык өбөлгөлөрүн изилдөө жана

керектүү өбөлгөлөрдү түзүү зарылчылыгы бар экендигин көрүүгө болот. Эгерде, өлкөдөгү экономикалык абал туруктуу болуп, кыргыз тилинин функционалдык милдеттери так аныкталып, тилди үйрөнүү жана үйрөтүүнүн илимий-методикалык жолдору иштелип чыккан болсо, кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон далалат жасалышы шексиз.

Кыргыз тилине байланыштуу дагы орчундуу маселе бышып жетилди деп ойлоого негиз бар. Ал маселе кыргыз тилинде билим берүү жана билим берүүгө керектүү окуу куралдарды даярдоого байланыштуу. Учурдагы билим берүү тармагындагы тажрыйбалар көрсөткөндөй бул жерде да көптөгөн кыйынчылыктар кездешет. Адатта кыргыз тилинде окуу куралдарды даярдоодо орус тилиндеги окуу куралдарды которуу менен чектелип келген, себеби окуу пландары бардык союздук мамлекеттер үчүн бирдей болуп, сабак эне тилинде жүргүзүлүшү менен гана чектелген. Бирок, эгемендүүлүк шартында бул жетишсиз болуп калды, себеби билим ар бир мамлекет өз билим стандарттарын киргизүү менен улуттук дөөлөттөрдү, маданий жана руханий өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу, улуттук аң-сезимди (иденттүүлүктү) калыптандыруу талабы күч алууда. Мындай шартта окуу куралдарды жөн гана которуу жетишсиз болуп калды, тигил же бул сабакка, өзгөчө гуманитардык мазмундагы сабактар үчүн коюлган талаптар, андагы максат милдеттерден баштап, мазмундук жактан дал келбөөчүлүк жагдай жашайт. Демек, гуманитардык сабактарда башка тилдеги окуу куралды которгондун ордуна оригиналдуу окуу курал жазуу зарылчылыгы келип чыкты.

Биздин тажрыйбабыз көрсөткөндөй, бул жагдайда башка тилдеги жыйнактарга таянуу менен кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн жана илимий кесиптик багытты эсепке алуу менен оригиналдуу окуу куралдарды жаратуу максатка ылайык.

Жогорку окуу жайларда кыргыз тилинде билим берүү маселесине келгенде дагы орчундуу маселе катары билим берүүнүн **кайсы баскычында кайсы тилде билим берүү**

маселеси актуалдашууда. Бул жөнүндө сөз болгондо жогорку билимдин социалдык лифт экендиги, анда социалдык баскычтын бир кабатынан экинчи кабатына көтөрүлүү сөзсүз түрдө бир нече тилди билүү зарылчылыгы менен коштоло тургандыгын эске алуу талабын актуалдаштырат. Мунун жанында Кыргыз Республиасынын жарандарынын өзү мектепке чейинки билимден баштап негизги мектепке чейин каалаган тилде билим алуусу конституциялык укук экендигин жана мамлекет ар бир жарандын мамлекеттик, расмий баарлашуу тилинде жана эл аралык тилдердин биринде билим алуусуна шарт түзүү каралган. [3].

Ал эми жогорку окуу жайларда студенттердин каалаган тилинде билим алуу эркиндигин камсыз кылуу менен Болония декларациясынын талабына ылайык дагы бир чет тилинде билим алуу алардын академиялык кыймылдуулугун камсыз кылуу, карьердик мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, алардын дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүүсүнө шарт түзүү менен глобалдашуу деңгээлдеги маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт. Бул маселелер студенттерди кабыл алуудан баштап, жогорку билим берүүнүн кайсы баскычында кайсы тилде билим берүү маселелери тек гана сөз эмес, актуалдуу проблема экендигинен кабар берет. Мисалы, магистратура академиялык баскычында билим алуучуларга кайсы тилде билим берүү керек? Кыргызчабы, же орусчабы, же англисчеби? Аудиторияда жарым-жартылай ар кандай улуттардын өкүлдөрү окуса, билим берүү кайсы тилде жүргүзүлүш керек? Эгерде студенттердин бардыгын зордоо жолу менен кыргызча окутсак, алардын башка өлкөлөргө чыгуу келечеги кандай болот ж.б. ушул сыяктуу суроолор кыргыз тилиде билим берүүгө байланыштуу көйгөйлөрдүн дагы чиеленишине алып келүүдө.

Кыргыз тилинин илим жана билим берүү чөйрөсүнө киришине дагы орчундуу маселе катары кыргыз тилиндеги окуу куралдардын, илимий жыйнактардын, үлгүлөрдүн жетишсиздиги ж.б. жана аларды башка (орус) тилинен которуу иши көйгөйлөрдү жаратууда. Бүгүнкү күндө кыргыз

тилинде окуу куралдарды даярдоодо жалпы тилдик жана кесиптик, илимий багыттагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырууну талап кылган өзүнчө орчундуу көйгөйгө айланды. Бул көйгөйдүн өзөгүн каралып жаткан илимге байланыштуу окуу предметтин маңызын жана өзгөчөлөгүн сактап калуу менен аларды кыргыз тилинде илимий деңгээлде түшүнүктүү жана кабыл алууга жеңил болгондой кылып окуучуга жеткирүүдө жатат. Окуу куралдарын илимий жана дидактикалык талаптарга жооп бергидей кылып даярдоо илимпоздор тарабынан илимий терминдерди бирдей талапка жооп берген бирдей маанидеги аныктамаларга таянуу керектигинен келип чыгат. Мисалы, орус тилинде отурукташып калган илимий “подход”, “компетентностный подход” же жагы башка подход деген терминди кыргыз тилине которо келгенде “жагдай”, “жандашма”, “ыкма” ж.б. сөздөр менен берүү колдонулуп келет. Мунун өзү бул түшүнүктү илимий термин катары кабыл алууда бир топ кыйынчылыктардын бар экендигин билдирип турат. Бул сыяктуу көрүнүштөр ар бир илимий тармакта өтө көп кездешет, андыктан ар бир илимий тармак үчүн эң зарыл түшүнүктөрдүн тизмеги иштелип чыгуусу зарыл. Ушундай чаташуулар илимий чөйрөдө кеңири колдонулган орус тилиндеги “ключевые слова” деген сөз айкалышын колдонууда кездешет. Мисалы, “түйүндүү сөздөр”, “ачкычтуу сөздөр”, “негизги сөздөр” деп кездешет. Биздин пикирибизче “түйүндүү сөздөр” бул илимий түшүнүктүн маанисин туура чагылдырып, ал эми “ачкычтуу сөздөр” деген орусчадан сөзмө-сөз которуу болуп, негизги сөз деген маанилүү сөз дегенге тете болуп калат.

Жогоруда белгиленген маселелерди чечүүнүн эң негизги өбөлгөсү катары бүгүнкү күндөгү кыргыз тилинин функционалдык мейкиндигин кеңейтүү жана ар кандай шыктандыргыч каражаттардын, ыкмалардын жанында кыргыз тилин өнүктүрүүнүн жалпы илимий-методикалык өбөлгөлөрүн иштеп чыгуу зарылчылыгы жашайт. Андай илимий-методикалык өбөлгөлөрдүн катарында:

- ар кандай деңгээлдеги колдонуучулар үчүн жана кеңири массага жеткиликтүү ар түрдүү колдонмолор, сөздүктөр, маалымат китепчелер (справочниктер), коштоочу материалдар, чөнтөк китепчелер ж.б. даярдоо жана аларды басмадан арзан, жеткиликтүү баада чыгаруу;

- ар кандай чөйрөдө колдонуу үчүн ар кандай максаттагы колдонмолорду иштеп чыгуу;

- ар кандай багыттагы илимий сөздүктөрдү даярдоо;

- кандай гана шарт болбосун, кыргыз тилинде сүйлөп, иштегендерге артыкчылык берүү, алардын атын атап даңазалоо;

- эң негизгиси кыргыз тилин башкаруу бийлигинде жана иш чөйрөсүндө кеңири колдонууга өбөлгө түзүү;

- элге таанымал инсандардын коомчулук алдында адабий кыргыз тилинде сүйлөй билүү өрнөктөрүн кеңири жайылтуу;

- инновациялык ыкмалардын негизинде кыргыз тилин окутуунун усулдарын өркүндөтүү максатында кыргыз тилин окутуучуларды окутуу жана квалификациясын жогорулатуу үчүн усулдук борборду уюштуруу ж.б.

Ошентип, кыргыз тилинин кеңири социалдык, маданий, билим берүү чөйрөсүнө жайылышы, ар кандай тармактардагы кесиптик жана лингвистикалык көйгөйлөрдү чечүү менен коштолуп, азыркы учурда кыргыз тили Кыргызстандын элинин биримдигин чыңдоо максаттарына жооп берүү менен жарандардын конституциялык укуктарын жана тил эркиндиктерин сактоо менен, мамлекеттик тил этностук таандыктыгына карабастан бардык кыргызстандыктар үчүн бириктирүүчү тил болушуна өбөлгө түзөт. [5, 27].

Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдардагы улуттук өнүгүү стратегиясында белгиленген тил саясаты кыргыз тилинин маданий, турмуш-тиричилик чөйрөсүндө сакталып калуу менен акырындык менен мамлекеттик бийлик тилине айлануусу каралган. Ал үчүн кыргыз тилинин лексикалык базасын өстүрүү, грамматикалык түзүлүшүн өркүндөтүү жана кесиптик чөйрөдө колдонуусуна шарт түзүү зарыл.

Пайдаланылган адабияттар:

1. КР Президентинин 2014-жылдын 12-декабрындагы ПЖ № 219 http://kyrgyztest.gov.kg/kyrgyztest_test/index.php/document/85-president-jarlyk
2. Түгөлбаев О. Өнөр алды кызыл тилби же кор болгон кайран кыргыз тилиби? // <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7>
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/202913>
4. Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 2-апрели № 54 Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө закону. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1439>
5. Национальная стратегия развития Кыргызской республики на 2018-2040 годы. ноябрь, 2018 года. – 150 с.

Рецензенттер: **Добаев К.** – педагогикалык илимдеринин доктору, КР Билим берүү академиясынын профессору.

Ишекеев. Н. - Педагогика илимдеринин доктору, профессор, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы.

УДК 371.315.5

Мадумарова М. К.
Ж.Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу
Амалканова Б. Т.
БатГУ педагогический институт в Кызыл-Кие
Мадумарова М. К.
КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек
Амалканова Б. Т.
BATSU Kyzyl -Kiya pedagogical intstitute
Madumarova M. K.
J. Balasagyna KNU, Bihkek
Amalkanova B. T

**Мектептерде Ч. Айтматовдун чыгармаларын
интеграциялап окутуунун жолдору**

**Интеграционные методы обучения произведений Ч.
Айтматова в школах**

**Integrative methods of teaching of works C. Aytmatov in
schools**

Аннотация: Макалада окуу жараянында интеграциялык методдорду колдонуунун актуалдуулугу жана өзгөчөлүктөрү каралган. Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутууда интеграциялык методдун артыкчылыктары көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье рассмотрены отличительные черты интеграционного обучения и необходимость применения его в современном процессе обучения, а также преимущества интеграционного метода обучения в преподавании произведений Ч.Айтматова.

Annotation: The article discusses the distinctive features of integration education and the need to use it in the modern

learning process, as well as the advantages of the integration method of educating in teaching the work of C. Aitmatov.

Түйүндүү сөздөр: *Көркөм адабият, руханий байлыктар, көркөм мурас. информациялык доор, мектеп программасы, Ч.Айтматов, «Бугу-Эне» жомогу, Эне-Сай доору, кыргыз тарыхы, коом, тарбия, интеграциялап окутуу.*

Ключевые слова: *художественная литература, духовное богатство, художественное наследие, информационный век, школьная программа, сказка «Мать-Олениха», Енисейская эпоха, киргизская история, общество, воспитание, интеграционное обучение.*

Key words: *fiction, spiritual wealth, artistic heritage, information age, school curriculum, C. Aitmatov, “Mother-Deer” fairy tale, Yenisei era, Kyrgyz history, society, upbringing, integrational education.*

Көркөм адабият адамды руханий байлыктар менен азыктандырат. Андыктан адабият сабактарында чыгармада берилген окуя, образдар аркылуу бала турмушка даярдалат. Учурдагы информациялык доордо балдардын адабий чыгармаларды, дегеле китеп окуусу мурдакы мезгилдерге салыштырмалуу басандай түшкөнү коомчулукту ойлондурбай койбойт. Жаш наристелерден тартып, мектеп окуучусу, студенттер, улуу кишилер да интернет сайттарына керектүү жана керексиз маалыматтар менен алектенип, көп убакыт коротот. Биздин алдыбызда балдарды китеп окуганга үйрөтүү жана кандай жолдор аркылуу көркөм чыгарманы окууга кызыктыруу жолдорун табуу маселеси турат.

Адабият майданында ат салышкан улуу жазуучулардын жазган чыгармаларында инсанды ойлондурган, талаш пикирге салган, баяндалган окуяга карата жооп издегенге шарт түзүп, адеп-ахлактын бийиктигине үндөп келген түбөлүк идеялар жашайт. Көркөм чыгармаларда жазуучу өз өмүрүнүн мазмунун, жашоосунун маңызын жана аалам

философиясын ачып берүүгө аракет жасашат. Улуттук баалуулуктар менен жуурулушкан көркөм чыгарма кайсы гана мезгилде болбосун өз баасын жоготпойт, тескерисинче, убакыт, мезгил өтүп, коом өзгөрсө да көркөмдүк күчү өсө берет.

Залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармалары да дал ушундай улуттук баалуулуктар менен жуурулушкан тарыхый көркөм мурастардын катарында турат. Жазуучунун чыгармачылыгына түрдүү илимий аспектилерде ар тараптуу изилдөөлөр жүрүп, кеңири масштабда пикирлер берилип, анын баасы дүйнөлүк адабиятта өз ордун тапты.

Мектеп программаларында, анын ичинде адабият сабагында Ч.Айтматовдун чыгармаларын кандай жолдор аркылуу окутканда балдар чыгарманын мазмунун, идеясын, ал сүрөттөгөн доорду түшүнө алат деген маселе жатат. Себеби азыркы коом башка нукта жашайт. Ал эми жазуучунун чыгармаларынын көпчүлүгү өзү жашаган социалисттик коомдо жаралган. Ал эми учурдагы демократиялык коомдо моралдык-психикалык абал чыңалып турат. Биз мындай абалдан чыгуу үчүн адабият сабактарында кишилер ортосундагы мерездиктен, чыккынчылыктан, таш боордуктан арылтып, адамдык касиеттерге тарбиялоого милдеттүүбүз. Албетте, «Канткенде Адам уулу Адам болот?» деген маселе Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларында башкы маселе катары берилип, ар бир чыгарма ушул суроого жооп издейт.

Азыркы күндө түрдүү илимдерди өздөштүрө алган билимдүү жаштарды тарбиялоо, б.а. инсанды ар тараптуу тарбиялоо доордун актуалдуу маселеси болсо, дал ошол маселени чечүүдө интеграциялап окутуунун да өз орду көрүнөт.

Интеграциялап окутууда бир нече илимдердеги материалдар жуурулуштурулуп, айкалыштырылып окутулат. Башкача айтканда, өтүлүп жаткан предметтин материалын терең түшүндүрүү үчүн башка предметтин материалы менен кошо түшүндүрүп, аны кошо үйрөнүүгө муктаждык жаралат.

Демек, интеграциялап окутуу предметтерди өз ара жуурулуштуруу аркылуу алардын тутумдашуу түйүндөрүн табуу жана ийгиликтүү натыйжага жетишүү деген түшүнүктү берет.

Ошондуктан Ч.Айтматовдун чыгармаларын интеграциялап окутуу бир топ адабий даярдыкты талап кылат. Мисалы, мектептерде 5-класста улуу жазуучунун «Бугу-Эне» жомогун өтүүдөн мурда жазуучу жөнүндө маалымат берилип, ал маалыматты жазуучунун өмүр жолундагы сүрөттөрү аркылуу баяндап берилет. Бугу-Эне эпизодуна байланышкан иллюстрацияларды көрсөтүү аркылуу жомоктун сюжети окутулуп, искусство менен сабакты интеграциялап, окуучулар менен бирге талдоого алууга болот. Ошондой эле, «Бугу-Эне» уламышынын тексти менен Б.Шамшиев тарткан «Ак кеме» фильминдеги окуялар бири-бири менен алмак-салмак каралып, ар бир деталын салыштырып, кино менен интеграциялап, сюжетти түшүндүрүүгө мүмкүн. Ушундай жол менен эле эпизоддун спектаклде кандай аткарылгандыгын караса болот. Бул интеграциялоонун удаалаш тибине кирет. Мугалим балдардын алдына кинодо, театрда китептеги тексттин кандай колдонулгандыгын (сөзмө сөзбү, өзгөртүлгөнбү, эмоциясы) табуу тапшырмасын берет. Балдар кино, театр, сүрөттөр аркылуу сюжетти салыштырып, алардын элесин, образдарын жана тексттеги кээ бир цитаталарды эстеп калышат. Жөнөкөй тектти оозеки окуп чыкканга караганда искусствонун кээ бир тармактары менен интеграциялап окутканыбыз, албетте, чыгармадан таасир алуу, ой-жүгүрткөнгө, эстетикалык табиттин ойгонушуна жана жыйынтык чыгарууга түрткү берет.

«Бугу-Эне» жомогун окутууда тарых предмети менен да интеграциялап окутканга мазмуну жагынан туура келет. Мектептерде «Кыргызстандын тарыхы боюнча аңгемелер» окуу китебиндеги кыргыздардын б.з.ч. 2-кылымдан баштап Эне-Сайды мекендеп келгенин алардын чарбасы, каада-

салты, коомдук түзүлүшү тууралуу маалыматтар менен интеграциялоого болот.

Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде «Бугу-Эне» жомогунун баяндалышы жөнөкөй жомок айтуу эмес, кыргыз тарыхы менен байланыштырып, жомоктун жөн жерден жаралбагандыгын, реалдуу кыргыз тарыхы менен түздөн-түз байланышы бар экенин жомокко талдоо жүргүзүүдө мугалим Орхон-Энесай эстеликтери тууралуу тарыхый, адабий, лингвистикалык алгачкы маалыматтарды интеграциялаганга материалдар жетиштүү. Мугалим «Бугу-Эне» уламышын менен кыргыздардын Эне-Сайдан Ала-Тоого жер которгонун жомоктук сюжет менен бирге байыркы кыргыздардын Эне-Сай доорундагы көчмөн турмушу, жашоо-шарты, ички-тышкы душмандар менен күрөшүүсү сыяктуу материалдар менен интеграциялоонун жарыш тибин пайдаланып өтсө болот.

Ч.Айтматовдун “Ак кеме”, “Кыямат”, “Кассандра тамгасы”, “Эрте келген турналар”, “Бетме-бет”, “Гүлсарат” ж.б. чыгармаларында инсандын коомдо бир-бирине көрсөткөн зордук-зомбулугу, мыкаачылыгы, ата-энеге баланын баласындай мамиле жасабагандыгы, ушу сыяктуу бузулган коомго келүүдөн адам түйүлдүгүнүн да баш тартуусу сыяктуу апаат коркунучтардан инсанды сактап калуу проблемалары көтөрүлүп жатат. Табият кубулушу, жаныбарлардын турмушу аркылуу инсандын жандуу жаратылыштын ажырагыс бир бөлүгү экендигин, адам табият менен бир бүтүн экендиги ачык сүрөттөлөт.

Ушул чыгармалардын идеялык мазмунун терең түшүндүрүү үчүн философия, тарых, искусство, география ж.б. предметтер менен интерактивдүү окутууну уюштуруу окуучунун ой-жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнө жана ар тараптуу калыптануусуна өбөлгө түзөт. Ошентип, интеграция проблемасынын актуалдуулугу социалдык жактан өзгөчөлөнүп, өсүп жаткан муунга тереңдетилген билим берүү үчүн өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгына алып келет. Ал

зарылчылык билим сапатынын жогорулашына, тарбиялоонун деңгээлинин өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. (Түзгөндөр: Ж.Шериев, А.Муратов). – Ф., 1987
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-бөлүк. – Б., 1997.
3. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. - Ф.: Мектеп, 1981
4. Тешебаев, М. Кыргыз адабиятын интеграциялап Окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст] / 13.00.02.–окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) Автореферат. -Б., 2010.-24 б.
5. Мадумарова М.К. Мадумарова Б. Т. Интеграциялоо проблемасынын философиялык, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттардагы [орду.sje.kg.2009@mail.ru](mailto:ordy.sje.kg.2009@mail.ru). Наука, новые технологии и инновации. 2014.-№ 3.- С.310-312.

Рецензенттер: Осмоналиева Г.К. - филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун профессору

Исираилова А.М.- педагогика илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун доценти.

УДК: 651.012 (575.2) (043.3)

Асанакунова Н. А.

И.Арабаев атындагы КМУнун аспиранты

Асанакунова Н. А.

Аспирант КГУ имени И.Арабаева

Asanakunova N. A.

Иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүүдөгү терминдер маселеси

Вопросы терминов в делопроизводстве кыргызского языка

The issues of terms in document flow conducted in kyrgyz language

Аннотация. Макалада иш кагаздарынын кыргыз тилинде жүргүзүлүшүнүн азыркы күндөгү абалы, анын ичинде терминдерди бирдей колдонуу маселелери каралат. Мекемелерде иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшүнө анализ жасалып, терминдердин ар кандай колдонулушу жана аларды бирдейлештирүү маселелеринин актуалдуулугу көрсөтүлөт.

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние делопроизводства на кыргызском языке, в том числе проблемы использования терминов. Проводится анализ делопроизводства на государственном языке в государственных учреждениях и организациях, подчёркивается актуальность унификации терминов.

Annotation. In this article the issues of current document flow processes conducted in Kyrgyz Language, and the equal usage of terms in these documents has been investigated. The document flow in official language at several organizations has been analyzed; the various usages of terms and the importance of the problems of making them equal have been pointed out.

Түйүндүү сөздөр: иш кагаздары, термин, мамлекеттик тил, Улуттук программа, Типтүү нускама.

Ключевые слова: делопроизводство, термин, государственный язык, Национальная программа, Типовая инструкция.

Key words: documents, term, official language, National program, standard instruction.

Кыргыз жазма адабий тилинде терминологиялык лексика белгилүү орунду ээлейт. Алардын пайда болушу жана улуттук адабий тил казынасынан бекем орун алып, колдонуу өрүшүнүн кеңейиши улуттук маданияттын жана илим-техниканын тез өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу. Ал эми тигил же бул илим тармагы өркүндөп, алдыга жылган сайын, ар кандай жаңы түшүнүктөрдү атайын атоо (термин аркылуу түшүндүрүү) зарылчылыгы дайыма жаралып турат. Натыйжада, ар бир илим тармагына тиешелүү терминдердин жыйындысы – терминологиялык системалары түзүлүп, алар белгилүү өлчөмдө өзгөрүп жана толукталып турат.

Илимде термин таануу жана терминдерди изилдөө маселеси абдан актуалдуу багыттардын бири болуп саналат. Өнүккөн, бирдейлештирилген, системага салынган терминологиянын бир тармагынын илимий жана практикалык иштердин өзгөчөлүгүн чагылдырган бир гана булак болбостон, кесипкөй ишмердүүлүктүн бирден бир каражаты болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги иш кагаздардын терминдеринин жаралышы, тарыхы, өнүгүшү сыяктуу маселелерди аныктап, изилдеп чыгуу – бүгүнкү күндө актуалдуу проблемалардын биринен. Иш кагаздарын, анын терминдер сөздүктөрүн ар тараптан иликтөө зарылчылыгы келип чыгып, кыргыз тилиндеги иш кагаздары боюнча да терең изилдөөгө муктаждык жаралды.

Кандай гана тармак болбосун иш жүргүзүүдө иш кагаздарын колдонуубуз. Ошол иш жүргүзүүнүн негизин иш кагаздар (документтер) түзөт. Мекеме-уюмдардын ишмердигиндеги иш кагаздарындагы терминдеринин тактыгы коомдук муктаждыктын талабы болуп эсептелет.

Т.Ахматов, Т.Аширбаев: “Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин кыргыз тили чыныгы өмүрүн сүрө

баштады. Кыргыз тили республикабыздын эл чарбасынын бардык тармактарында кеңири колдонулду. Иш кагаздары боюнча атайын нускамалар (инструкциялар) иштелип чыкты. Кыргыз тилин башкаруу аппаратында иштеген башка улуттун өкүлдөрүнүн үйрөнүшүнө шарт түзүлдү. Бирок бул көрүнүш көпкө созулбады. 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап орус тилинин ролу “өсө” баштады. Жарым кылымдан ашуун мезгилге созулган бул процесс кыргыз тилинин пайдасы үчүн чечилген жок. Улуттук тилдеги мектепке чейинки мекемелер шаар жерлеринде дээрлик иштебей калды. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептердин саны азайды. Мектептерде кыргыз тилин окутуунун көлөмү кыскарды. Мындай алгылыксыз көрүнүштөр кыргыз тилинин өсүп-өнүгүшүнө, кыргыз тилинде иш кагаздарынын жүргүзүлүшүнө терс таасирин тийгизди.” [1] деп бийликтегилердин терс иштери тууралуу баса белгилеп көрсөтүшкөн. Ушундай көрүнүштүн негизинде иш кагаздарыбызды жүргүзүү орус тилинде жүргүзүлүп, бүгүнкү күндө да мындай көрүнүштү жөнгө салуу бир топ кыйынчылыкты жаратууда.

“Кыргыз элинин эркин, көз карандысыз мамлекетке ээ болушу, улуттук аң-сезиминин өсүшү, өлкөдөгү демократиялык өзгөрүүлөр кыргыз тилинин тагдырын башка нукка бурду. Натыйжада, республикадагы түпкү элдин тили катары кыргыз тили Мамлекеттик тил статусун алгандан кийин, кыргыз тилине зор милдеттер жүктөлдү. Ошол милдеттердин бири – кыргыз тилинде иш кагаздарын жүргүзүү.”[1] Кайрадан эле жогорудагы авторлор кыргыз тилинин Мамлекеттик тил макамын алганын кубануу менен белгилеп айтып, кыргыз тилине зор милдеттер жүктөлгөнүн баса белгилеп, анын ичинен иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү милдетин баса белгилеген. Тилекке каршы, бир топ мыйзамдар кабыл алынса да, бул иш дээрлик колго алынбай келүүдө. Мындай алгылыксыз көрүнүштөр бүгүнкү күнгө чейин терс таасирин тийгизип жатат. Ошол 2000-жылдардагы көйгөйлөр азыр деле ошол бойдон калууда десек жаңылбайбыз. Кыргыз тили Мамлекеттик тил макамын алганына 30 жылга кадам таштаса да, иш кагаздарыбыздын дээрлик көпчүлүгү али күнгө чейин кыргызчага өтө элек.

2004-жылдын 2-апрелиндеги №54 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-главасынын “Иш кагаздарын жүргүзүүдө мамлекеттик тилди колдонуу” 14-статьясында “Мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иш кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлөт...”, 17-статьясында “Мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана башка мамлекеттик уюмдардын жетекчилери өз кызматкерлеринин мамлекеттик тилди үйрөнүшүнө шарт түзөт, иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшүн камсыз кылат.”, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-жылдын 2-июнундагы №119 Жарлыгы “2014-2020-ж.ж. мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы жөнүндө” “Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат чөйрөсүндөгү тил саясаты” деген 1-бөлүмүндө “иш кагаздарынын бардык түрлөрүн мамлекеттик тилде иштеп чыгуу...” деп так жазылып турат. Ал эми, 2012-жылдын 23-июлунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №517 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча Типтүү нускамадагы терминдер да ар башка берилген. Өзгөчө мекемелер арасындагы жүргүзүлгөн официалдуу иш кагаздарын жүргүзүүдө терминдердин ар башка жазылышына да күбө болуудабыз.

Аталган тармак боюнча эң алгач Кыргыз ССР Терминология комиссиясы тарабынан В.Закирова, Р.Акматаеванын “Иш кагаздар боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” 1987-жылы жарык көргөн. Ал сөздүктө жалпы 1039 терминдин орусча аталышы кыргызча которулуп, түшүндүрмөсү менен камтылган. Аталган китептин кириш сөзүндө “Иш кагаздарына байланыштуу терминдер башка терминдерге караганда бир кыйла татаалдыгы, эне тилдеги сөздөр менен берүү мүмкүнчүлүгүнүн чектелгендиги, интернационалдык терминдердин басымдуулугу менен өзгөчөлөнөт. Мындай өзгөчөлүк, биздин оюбузча, ушул кезге чейин коомдук турмушубуздун негизги бир көрсөткүчү болуп эсептелген иш кагаздары боюнча колдонуулучу терминдердин

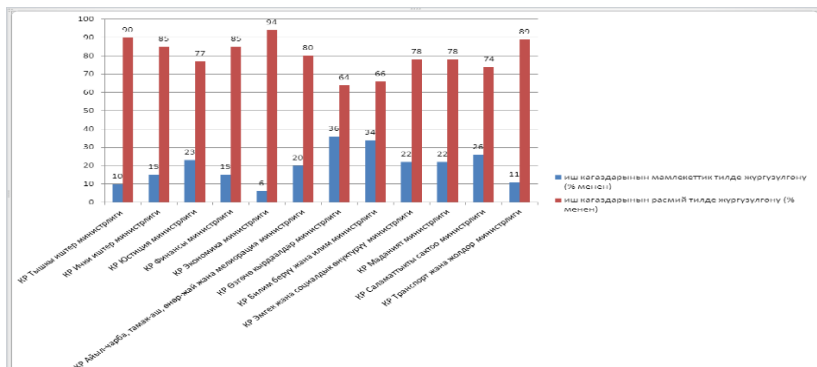
жыйналып, тартипке келтирилбей, дагы эле болсо ар кыл колдонулуп келе жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.”[5]

Жогоруда аталган эмгектен кийин иш кагаздары боюнча атайын терминдер сөздүгү түзүлгөн эмес. Бирок Т.Ахматов менен Т.Аширбаев авторлош (2001), С.Ибрагимов (2006), А.Исманкулова, А.Ишеналиева, Р.Солтобаева авторлош (2016) тарабынан чыгарылган “Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү”, Б.Джапарова, А.Орозакунов, Н.Сакбаев авторлош (2005), Б.Б.Жапарова менен Ө.А.Калыева авторлош (2006), Н.Ж.Жапаралиева, Б.К.Адылова “Иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшү” (2010), К.Кулалиева (2013) тарабынан жарык көргөн “Иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүү” деп аталган иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнү практикалык негизде колдонууга ылайыкталып түзүлгөн китептерде иш кагаздарынын орусча-кыргызча терминдеринин тизмеси берилген.

Академик Б.О.Орузбаева: “Совет доорунда иш кагаздары дээрлик орус тилинде түзүлүп, элдин калың катмарына ушул тилде жүргүзүлүп келген. Ал эми өзүбүздүн 14 жылдык көз карандысыздыктан бери мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү колго алынып, бир топ алгылыктуу иштер жасалды”[2],- деп иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлө баштаганынын туура көрсөткөн.

Андан бери 30 жылдын жүзү болсо да, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү толук колго алынган эмес. Башкача айтканда, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүдө көптөгөн көйгөйлөр жаралып, олуттуу иштер колго алынбай келет. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасындагы бир топ министрликтерде иш кагаздары дээрлик расмий тилде жүргүзүлүп жатканына күбө болуудабыз. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия 2017-жылы КР министрликтеринин иш кагаздарына мониторинг жүргүзүп, жыйынтыгын mamtil.kg сайтына жарыялаган.

Төмөндөгү таблицада көрүнүп тургандай, азыркы күндө КР министрликтеринде иш кагаздары мамлекеттик тилде 6%-36% чейин жүргүзүлүп келсе, расмий тилде 64%-90% чейин жүргүзүлгөнү көрүнүп турат. Иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү даде болсо колго жакшы алынбай келгенине күбө болуудабыз.

Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнү алдыга жылдыруу үчүн кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын терминдерин тактап, бирдейлештирүү керек. Ал үчүн 1987-жылы жарык көргөн терминдер сөздүгүндөгү, 2001-2016-жылдар аралыгында чыккан китептердеги жана 2012-жылдын 23-июлунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген **№517** Типтүү нускамадагы терминдерди салыштырып, бирдейлештирип “Иш кагаздардын терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүнүн” долбоорун даярдоо учур талабы болуп саналат. Жогорудагы жарык көргөн китептер менен **№517** Типтүү нускамада терминдер ар башкача аталып, бирдейлештирүү керектигин көрсөтүп турат. Мисалы, **заседание** – кеңешме [5], отурум [1], отурум [7], жыйын [9]. **распоряжение** – буйрук [5], буйрук, көрсөтмө [1], көрсөтмө [2], тескеме [7], тескеме [9]; **документооборот** - документтик оборот [5], иш кагаз жүргүзүү [1], иш кагаздарын жүгүртүү (айландыруу) [2], иш кагаздарын жүгүртүү [7], документтердин жүгүртүлүшү [9] ж.б. чаржайыт колдонууга берилген терминдер бар.

Төмөндөгү таблицада көрүнүп тургандай, терминдердин кыргызчасы ар башка которулуп, кыргыз тилдеги иш кагаздарынын терминдеринин бирдиктүү жыйындысы иштелип чыга электиктигине байланыштуу иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү бир топ кыйындыкты жаратууда.

Терминдин орусча аталышы	Терминдердин кыргызча котормосу			
	<i>В.Закирова, Р Акматбаеванын терминдер сөздүгүндө (1987)</i>	<i>Б.Джапарова, А.Орозакунов, Н.Сакбаевдин китебинде (2005)</i>	<i>А.Исманкулова, А.Ишеналиева, Р.Солтобаеванын китебинде (2016)</i>	<i>№517 Типтүү нускамада (23-июль, 2012-ж.)</i>
входящий	<i>Кириши</i>	<i>Кириши</i>	<i>кирген</i>	<i>кириши</i>
Глава	<i>-</i>	<i>Бап</i>	<i>1.бөлүм; 2.бапчы</i>	<i>глава</i>
Дело	<i>Дело</i>	<i>Көктөм</i>	<i>1.иш; 2.көктөмө</i>	<i>иш</i>
Документ оборот	<i>документти к оборот</i>	<i>иш кагаздарын айландыруу</i>	<i>иш кагаздарын жүгүртүү</i>	<i>Документ тердин жүгүртүлүшү</i>
Запрос	<i>-</i>	<i>Сурам</i>	<i>суроо салуу, суроо</i>	<i>суроо-талап</i>
заседание	<i>Кеңешме</i>	<i>Отурум</i>	<i>отурум</i>	<i>жыйын</i>
образец подписи	<i>кол коюунун үлгүсү</i>	<i>колунун үгүсү</i>	<i>колдун үлгүсү</i>	<i>кол тамганын үлгүсү</i>
обходный лист	<i>обходный лист</i>	<i>кыдырма барак</i>	<i>бошонуу барагы</i>	<i>-</i>
перечень	<i>Тизме</i>	<i>тизме</i>	<i>тизмек</i>	<i>тизме</i>
подпись	<i>Кол коюу</i>	<i>Кол</i>	<i>колу</i>	<i>кол тамга</i>
распоряжение	<i>Буйрук</i>	<i>Буйрутма</i>	<i>тескеме</i>	<i>тескеме</i>
совещание	<i>Кеңешме</i>	<i>Кеңешме</i>	<i>-</i>	<i>кеңешме</i>

Иш кагаздары негизинен мекеме орундары менен коом мүчөлөрүнүн ортолорундагы карым-катнашты жүзөгө ашыруу

үчүн колдонулат. Мына ушунун өзү эле бул кагаздардын атоосу болгон терминдердин так, түшүнүктүү болушун шарттайт.[5]

Иш кагаздар терминдеринин кыргызча аталыштары тууралуу бир топ проблемалар көтөрүлүп жүрөт, ал үчүн кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын терминдерин тактоо, бирдейлештирүү, аларды тилдик аспектиден анализге алуу зарыл. Андыктан иш кагаздарын жүргүзүүнү жакшыртуу үчүн биринчи кезекте анда колдонулган терминдерди тактап, аларды илимий негизде аныктап берүү керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ахматов Т., Аширбаев Т.. Иш кагаздары: мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. 2001.
2. Джапарова Б., Орозакуннов А., Сакбаев Н. Иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүү. 2005.
3. Жапаралиева Н.Ж., Адылова Б.К. Иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшү. 2010.
4. Жапарова Б.Б., Калыева Ө.А. Иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүү. 2005.
5. Закирова В., Акматбаева Р. Иш кагаздар боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. 1987.
6. Ибрагимов С. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. 2006.
7. Исманкулова А., Ишеналиева А., Солтобаева Р. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. 2016.
8. Кулалиева К. Иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүү, 2013.
9. Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча ТИПТҮҮ НУСКАМА, 2012-жылдын 23-июлундагы КР Өкмөтүнүн №517 Токтому.
10. www.mamtil.kg сайты

Рецензент: Мусаев С.Ж. – филология илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы КМУнун профессору.

Урусова Г. Б.,
КР Улуттук илимдер
академиясынын Ч.Айтматов атындагы
тил жана адабият институту
Urusova G. B.,
PhD. Philo. of Sciences,
researcher at the Institute of language and
literature. Aitmatov,
national Academy of Sciences of KR.

**Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча окутууда
колдонулуучу инновациялык усулдар**

**Использование инновационных методов в обучении
по уровням Кыргызтеста**

Used innovative methods in teaching levels Kyrgyztest

Аннотация: Бул илимий макалада кыргыз тили сабагында студенттердин оозеки жана жазуу кезин өстүрүүдө жана Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча окутууда колдонулган инновациялык методдор тууралуу сөз болот. Азыркы убакта кыргыз тилин окутууда заманбап технологиялардын активдүү колдонула тургандыгы тууралуу баяндалат.

Аннотация: В этой научной статье рассмотрено употребление инновационных методов в развитии устной и письменной речи студентов на кыргызском языке.

Annotation: This scientific article discusses the use of innovative methods in the development of oral and written speech of students in the Kyrgyz language.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызтест, инновациялык усулдар, оозеки кеп, жазма кеп, инновация, метод, улантып жазуу, алдын ала айтуу схемасы, пирамидалуу окуя, даймонд-7.

Ключевые слова: устная речь, письменная речь, инновация, метод, продолжения текста, схема предсказания, ролевые игры, пирамидальные истории, даймонд-7.

Key words: oral speech, written speech, innovation, method, reading to the wall, continuation of the text, prediction scheme, role-playing games, pyramid stories.

“Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат” [3:17] деп Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили тууралуу Мыйзамдын 1-беренесинде эле жазылып турат. Ал Республиканын өндүрүштүк-чарбалык, коомдук-саясий жана маданий турмушунун бардык тармактарында колдонулат. Демек, күн өткөн сайын анын мамлекеттик тил катары кызмат кылуу чөйрөсү кеңейип баратат. Ошондуктан республикада жашаган бардык улуттардын өкүлдөрү да кызыгуу менен үйрөнүшүүдө.

Ошондой болсо да бүгүнкү күнгө чейин “улуттук тил менен мамлекеттик тилдин айырмасын ажырата албай жатабыз” деген тилчи окумуштуулар чекеден чыгууда. Алардын бири КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун мурдагы директору, филология илимдеринин доктору, профессор К.Т.Токтоналиев өзүнүн илимий макаласында мындай деп белгилеген: “Кыргыз элинин улуттук тили – кыргыз тили өнүгүп жатат. Китептер кыргыз тилинде чыгууда, массалык-маалымат каражаттарында кыргыз тили колдонулууда, кыргыз тилинде окуткан мектептер бар...Кыргыз тилин окута турган кадрлар даярдалууда. Бирок мунун бардыгы улуттук тилдин өнүгүшүнө шарт түзүп жатат. Советтер Союзу учурунда эле улуттук тил катары кыргыз тили өнүккөн: миндеген нускада кыргыз тилинде китептер, газета-журналдар жарык көргөн, радио-телекөрсөтүү кыргыз тилинде сүйлөп турчу. Бирок ал учурда кыргыз тили мамлекеттик тил болгон эмес. Улуттук тил болгон. Азыр деле улуттук тил бойдон калууда”[1:224]. Мына ошол себептүү ушул күнгө чейин элдин арасында эмне

үчүн отуз жылдан бери кыргыз тили мамлекеттик тил боло албай койду? - деген суроо пайда болду.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 1-июлундагы №155 “Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы менен тил саясатын өнүктүрүүнүн биринчи кезектеги чаралары жана артыкчылыктары аныкталган.

2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстандын элинин биримдигинин негизги фактору болуп эсептелет. Мамлекеттик тилди билүү Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана милдети болууга, анын коомдук турмушка активдүү катышуусун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктаган стимул болууга тийиш.

Бул Программаны ишке ашыруу боюнча практикалык натыйжаларга жетишүү үчүн бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жарандык коом катышкан биргелешкен иш-аракеттерин күчөтүү зарыл.

Программа – Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы.

КЫРГЫЗТЕСТ – мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоонун системасы, ал Тил билүүнү баалоонун эл аралык шкаласына негизделет жана аны Кыргыз Республикасынын Өкмөтү бекитет.

Тил билүүнү баалоонун эл аралык шкаласы (Тил билүүнү баалоонун жалпы европалык шкаласы) төмөнкүдөй деңгээлдерди камтыйт: А- элементардык билүү(А1 – жан багуу деңгээли, 2-чекке чейинки деңгээл), В-канааттанаарлык билүү (В1 – чектик деңгээл, В2 – чектик өркүндөтүлгөн деңгээл), С – эркин билүү(С1 – кесипкөй билүү деңгээли, С2 – мыкты билүү деңгээли).

“Көп тилдүү билим берүү” – окутуу каражаты катары эки же андан көп тилди колдонуу. Бул терминдер ЮНЕСКО

1999-жылы киргизген (ЮНЕСКОнун 12-резолюциясы) жана билим берүүдө кеминде үч тилди: эне тилин, мамлекеттик жана эл аралык тилдерди колдонууну билдирет.

Мамлекеттик тилди ЖОЖдордун улуттук тайпаларында окутуунун программаларында Кыргызтесттин деңгээлдери менен иштөө ишине атайын сааттар бөлүнүп, түрлөрү аныкталган. Ошондой эле Кыргызстандын бардык жогорку окуу жайларында да бул иш жогорку деңгээлде колго алынган. Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча иштөөнү жүргүзүүнүн **негизги максаты** катары студенттердин жазуу сабаттуулугун жана оозеки кебин өстүрүү экендиги көрсөтүлгөн. Бирок, тилекке каршы, типтүү программаларда да, окуу пландарында да жазуу иштерине бөлүнгөн сааттар аз. Мамлекеттик тилди окутуп-үйрөтүү процессинде оозеки кептин сабаттуулугуна калыптандырып, байланыштуу кепти өстүрүүдө Кыргызтест менен иштөөнүн ролу чоң экендиги практикада далилденип келе жатат. Орфограмма, анын өзгөчөлүктөрүн окутуу менен жазуу да туура колдоно билүүгө машыктыруу – окутуу ишиндеги усулдук талаптардын бири. Жазуу эрежелерин, пунктуацияны окутууда орфографиялык эрежелердин акыркы редакциясын «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр» (-Б.: Ректайм, 2008), окумуштуулар Т. Аширбаевдин «Орфографиянын эрежелери» - Ош, 2004, Т. Нуруевдин «Пунктуация» (-Ош, 2005) эмгектерин пайдаланууну сунуш кылабыз, анткени тексттерди тандоодо биз ушул практикалык колдонмолордо айтылган методикалык көрсөтмөлөргө таяндык. Ошону менен бирге кыргыз тилин окутууда текст менен иштөө негизги орунда тураары шексиз экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Андыктан кыргыз тилинин кеп маданиятын туура үйрөнүү үчүн оозеки жана жама кепти бирдей окутуу зарылдыгы туулат. Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча кыргыз тилин студенттерге окутууда сөзсүз түрдө төмөнкүдөй ырааттуулук сакталат. Ар бир жаны теманы өтүүдө биз лексика-грамматикалык темадан баштайбыз, андан кийин.

Кыргызтест сынагы беш бөлүктөн турат:

1. Лексика, грамматика;
2. Угуп түшүнүү;
3. Окуу;
4. Жазуу;
5. Сүйлөө.

Жазуу кеби – бул жазуу түрүндөгү кеп, пикир жаратуу ишмердиги. Жазуу кеби оозеки кепти жөнөкөй жол менен которуп коюу эмес, ал жаңыдан өздөштүрүлө турган тилдин формасы. Ар бир улуттук тилдин жазма кеби болот. Ал элдик тилдин негизинде ошол элдин билимдүү адамдары тарабынан иштелип калыптанган. Мисалы, кыргыз улутунун жазма кеби орто мектепте 10-11-класстарга чейин, ал эми жогорку окуу жайында 4-5 жыл үйрөтүлөт. Ошондо да кептин бул формасын ойдогудай өздөштүргөндөр аз чыгат. Демек, жазма кеп татаал структуралуу, бийик деңгээлдеги оозеки кептен алда канча айырмалуу рухий кубулуш экендиги талашсыз чындык.[1:4]

Жазуу кеби интонация, жест, мимикасыз, аңгемелешип отурган кишисиз ишке ашырылгандыктан, оозеки кепке караганда абстракттуу десек да болот. Оозеки кептин жаралышында мотивация, муктаждык биринчи орундагы ролду ойнойт да, сүйлөөгө табигый өбөлгө түзүлөт. Жазуу кеби ички кептен кийин жаралат да, андан түздөн-түз көз каранды болот.

Жазган студент чымыркана ойлонот, өзүндөгү бардык сөз байлыгын, уккан билгенин, маалыматтарын, билимин колдонот. Өз пикирин коргоо үчүн күчтүү аргументтерди, далилдерди келтирет, иштеп чыгат, сүйлөмдөрүн грамматикалык эрежелерге багынтуу менен синтаксистик калыпка салат, логикалык ыраатка келтирүүгө мажбур болот. Ошентип, жазган студент ой азабын, сөз азабын тартып кыйналат. Жазуу иши да, оозеки кеби да табиятынан социалдык мүнөзгө ээ, ал ар дайым белгилүү бир аудиторияга, окурманга арналат. Бул жазуу ишинен стилдик бүтүндүктү, жанрды, форманы жаратышын да талап кылат. Жыйынтыктап айтканда, студенттерди жазуу кебине үйрөтүү ары татаал, ары түйшүктүү процесс экендиги эч кандай далилди талап кылбайт деп айтсак болот. Бул илимий макалада студенттердин жазуу жана оозеки кебин өстүрүүдө колдонулуучу инновациялык усулдар тууралуу

сөз болот. Айрыкча оозеки кебин өстүрүүдө инновациялык усулдарды колдонуу алгылыктуу натыйжаларды берет. Инновациялык методдор тууралуу белгилүү тилчи, окумуштуу, методист Ж.А. Чыманов мындай дейт: «Методика илиминде жана окутуу процессинде **«инновациялык окутуу»**, **«инновациялык технология»**, атүгүл **«инновациялык методдор»** деген түшүнүктөр кеңири колдонулат. Көпчүлүк учурда бул түшүнүктү натуура түшүнүп, сырттан даяр түрүндө келген же келүүчү өзгөчө метод, көрсөтмө катары кабыл алуулар бай калат»[2.:59]. Анда терминди жана ал койгон талаптардын дидактикалык табият-мүнөздөмөсүн чечмелеп көрөлү.

«Инновация» – эки сөздөн турган, латын тилинен алынган термин. Термин катары бул сөздүн колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, билим берүүдө гана эмес, өндүрүштө, илимде, башкарууда ж.б. бүгүнкү күндө активдүү колдонулат. Сөздүн биринчи бөлүгү – **ин:** «ичинен», «өзүнөн» деген мааниси, ал эми экинчи бөлүгү – **новация:** «жаңылануу», «өзгөрүү» түшүнүгүн туюндурат. Демек, негизги лексикалык мааниси – өзүнөн (ичинен) өзгөрүү (жаңылануу).[3:60]

Биз төмөндө сөзүбүз кургак болбошу үчүн «Сынчыл ойломду өнүктүрүүдөгү окуу жана жазуу» программасы боюнча жазуу кебине машыктыруучу айрым стратегияларга жана инновациялык усулдарга токтолмокчубуз.

1. **РАФТ**
2. **Пирамидалуу окуя**
3. **Улантып жазуу**
4. **Алдын ала айтуу схемасы**
5. **Даймонд-7 ж.б.**

РАФТ стратегиясы көп учурда кыргыз тилин эне тили катары окутууда жазуу ишин жүргүзүүдө колдонулат. РАФТ деген аббревиатура мындайча чечмеленет: Р– роль, А– аудитория, Ф–форма, Т–тема. РАФТ стратегиясы үчүн тандалуучу темалар ар бир адистиктин өзгөчөлүгүнө жараша болот. Мисалы, төмөнкү таблицада аталган стратегиянын аткарылышы көрсөтүлгөн.[4:24]

К№	Кадамдар	Көрсөтмөлөр
1.	Теманы тандоо (окутуучу өзү сунуштаса да болот)	Биздеген темада эссе жазабыз.
2.	Мүмкүн болгон ролдорду аныктоо үчүн мээге чабуул	Кандай деп ойлойсуңар, бул темада ким жазышы мүмкүн? Кимде кандай варианттар бар?
3.	Мүмкүн болгон аудиторияны аныктоо үчүн мээге чабуул	Кандай деп ойлойсуңар, бул темадагы чыгарма кимге арналат
4.	Жазуунун мүмкүн болгон формасын тандоо үчүн мээге чабуул	Бул чыгарманы ...жазса, ...арнаса кандай формада жазылышы мүмкүн?
5.	Тандалган ролго, формага, аудиторияга карап теманы түзөтүү, корректирлөө	Эгерде бул чыгарманыжазса, темасы кандай өзгөрөт? Эгер ал ...формада жазсачы?
6.	Эссени жазуу	Бул темадагы чыгарманы кимдин атынан жазарыңарды ойлонгула. Аудиторияны, теманы ойлонгула. Теманы тактагыла. Чыгарманын биринчи вариантын жазыш үчүн силерде 30 мүнөт бар.
7.	Жазылган тексттин биринчи вариантын иштеп чыгуу.Акыркы вариантын түзүү	Түгөйлөшүп иштегиле:Биринчиге өзүнөрдүн чыгармаларыңарды окуп бергиле,талкуулагыла, жарыялоого даярдангыла.
8.	Жарыялоо	Бүгүн силердин ар биринде автор катары сүйлөөгө мүмкүнчүлүгүңөр бар. Ал үчүн бизде автордук кресло бар. Ким ал креслого отурса, өз чыгармасын окуйт жана дискуссияны алып барат. Угуучулар авторго суроолорду беришет жана эссе жөнүндө өз оюн билдире алышат.

Жогорудагы айтылган ой-пикирлерден кийин, студенттер үчүн дагы **улантып жазуу стратегиясын** сунуштоого болот. Анткени ар бир студент ой-пикирлерин, кыял чабыттарын улантып жазуу стратегиясында кенен ача

алат. Мисалы, кыргыз макал-ылакаптарын чечмелөөдө колдонууга болот. “Кары сөзүн капка сал” деген темада текст түзүү келсе, аны студенттерге болжолдуу түрдө бул тексттин башталышынан гана 3-4 сүйлөмдү жазып берип койсок, алар андан аркы окуяны өздөрүнүн кыял чабыттарына карата чечмелешип жазышат. Албетте, ар кимдин текстти ар кандай болушу ыктымал, бирок бардыгы окуп бүткөндөн соң, окутуучу тарабынан тексттин туура, биринчи түзүлгөн варианты окулат. Мына ошол учурда студенттердин кимисинин варианты тексттин түп нускасына жакын болсо, ошол бул стратегияны туура жана так аткарган болот.

Ал эми текст менен иштөөдө **даймонд-7** стратегиясы өзгөчө орунга ээ. Себеби бул стратегия түзүлүшү боюнча грамматикалык теманы дагы кайталап бышыктоо менен бирге, кызыктуу ыр саптарын түзүүгө да көмөктөшөт. Мисалы, Манастын образына карата **даймонд-7** түздүрүп көрөлү:

1. Зат атооч сөзүнөн 1 сөз алабыз;

Манас

2. Сын атоочтон 2 сөз жазабыз;

Айкөл, баатыр

3. Этиш сөзүнөн 3 сөз алабыз; Башкарат,
ойлойт, кыйналат

4. 2 зат атооч жогорку каарманга; 2 зат атооч; Кыргыздан
чыккан эл башкаруучусу

5. экинчи каарманга тиешелүү этиш сөздөр; согушат,
жеңилет, багынат

6. эки сын атооч сөзү алынат кара ниет,
таш боор

7. карама-каршы каарман

Коңурбай

Мындан сырткары, студенттерге кыргыз адабияты боюнча берилген темаларды окутууда да жемиштүү колдонула турган инновациялык методдор бар. Алардын

катарына бурчтар стратегиясы, алдын ала айтуу схемасы, каармандын пирамидасы, аңгеменин пирамидасы ж.б. Булардын ичинен биз аңгеменин пирамидасына же болбосо пирамидалуу окуя стратегиясына токтолобуз:

Аңгеменин пирамидасы

Аталышы 1 сөз

Автордун аты 2 сөз

Карама-каршылыкты баяндаган 3 сөз

Карама-каршылыктын себебин көрсөткөн 4 сөз

Башкы окуяны көрсөткөн 5 сөз

Экинчи окуяны көрсөткөн 6 сөз

Үчүнчү окуяны көрсөткөн 7 сөз

Жыйынтыктоочу, мамилени билдирүүчү 8 сөз

Жыйынтыктап айтканда, ар бир студенттин оозеки жана жазуу кебин кыргыз тили сабагында өстүрүүдө заманбап технологиялардын өтө тездикте өнүгүп жатышы менен бирге тыгыз байланышкан инновациялык методдор студенттердин мамлекеттик тилди өздөштүрүшүнө абдан жакшы таасир этишет. Муну менен катар мындай жазуу ишмердүүлүгү студенттердин саясий, коомдук жана маданий көз караштарын, алардын дүйнө таанымдарын дагы бир топ деңгээлге көтөрөт деген ойдобуз. Ошондой эле Кыргызтесттин деңгээлдери боюнча текст менен иштөөдө жогоруда аталган стратегиялар студенттердин аң-сезимин, логикасын өстүрүүгө чоң өбөлгө түзөт деп эсептейбиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алиева Ф.Ө. Кыргыз тили сабагындагы жазуу иштери . – Ош, 2009, 3-бет.
2. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007, 59-бет.
3. Чыманов Ж.А. Тил жана ыйман түшүнүктөрү. Илим, инновация жана турмуш. – Б.,2004, №2. – 45-47-беттер.

4. Алиева Ф.Ө. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр. – Б.: Ректайм, 2008.-200 бет.
5. Низовская Т. Сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу программасынын сөздүгү. – Б., 2003.-170 бет.
6. Нуруев Т. Пунктуация. – Ош, 2005.-270 бет.
7. Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер. – Ош, 2005.-280 бет.

Рецензент: Акматова В.С. - филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун доценти; Хидирова Ч.К. – филология илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун доценти

УДК 398.223(575.2)

Думанаета М.Г.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

Думанаета М.Г.

КНУ имени Ж.Баласагына, Бишкек

Dumanaeva M.G.

KNU named after J.Balasagyn, Bishkek

Женижок – улуу даанышман жана насаатчы

Женижок – великий мудрец и учитель

Zhenizhok- is a great sage and teacher

Аннотация: Жеңижоктун бардык ырларында адеп-ахлак, терең тарбиялык маани жатат. Акындын адептик ойлору, акыл тамчылары, ишеними жана түшүнүгү турмуш чындыгы менен жуурулушуп, келечектин татыктуу муундарын тарбиялап келет. Анын мурастарынын баалуулугу философиялык жана педагогикалык көз карашта чагылдырылганында. Бул макалада акындын чыгармаларындагы педагогикалык, философиялык, социалдык, гуманисттик идеяларын ачып берүүгө аракет кылдык.

Аннотация: В стихотворениях Женижока придается глубокое значение теме нравственности и воспитания. Поэтические нравственные мысли, наставления, вера и понятия сливаются с реальностью и воспитывают достойное поколение будущего. Ценность его наследия в том, что оно отражает философские и педагогические взгляды акына. В этой статье мы пытались выявить в трудах поэта педагогические, философские, социальные и гуманистические идеи.

Annotation: All the works of Zhenizhok raise the topic of high morality and educational value. Poetic moral thoughts, teachings, belief and perception merge with reality and educate a worthy generation of the future. The value of his heritage reflects the philosophical and pedagogical views. In this article, we tried to reveal pedagogical, philosophical, social and humanistic ideas in the writings of the poet.

Түйүндүү сөздөр: Насаатчы, көрөгөч, тарбиялык маани, философиялык көз караш, курч ойлор, сабаттуу, ой калчоо, шайкеш.

Ключевые слова: учитель, дальновидный, воспитательное значение, философский взгляд, критическое мышление, грамотный, мозговой штурм, совместимость

Key words: teacher, forward-looking, educational value, philosophical view, critical thinking, competent, brainstorm, compatibility

Даанышман акын Жеңижоктун бардык чыгармаларынын тарбиялык, адеп-ахлактык мааниси терең. Анын баалуулугу философиялык жана этнопедагогикалык көз караштагы курч ойлор менен чагылдырылганында. Акындын насааттары, акыл тамчылары, нуска кептери, адептик ойлору, ишеними жана түшүнүгү элдик акылмандык, турмуш чындыгы менен жуурулушуп, өз турмушубузда ар убак жардамга келип, асыл сапаттарга үндөп турат. Жеңижок сабаттуу акын болгону жалпыга белгилүү. Ошондуктан ал өз ырларын кагазга түшүрүп, жаза жүргөнү баарыбызга маалым. Ал тургай:

Алтындын кени жерде эле,

Алтымыш күнү айтсам да

Акындык кени менде эле.

Арманга баткан муң калды,

Аз кыргызым окууга

Ак куржун толо ыр калды –

деп жазган ырларын кандай куржунга салып, аздектеп, жыйнап жүргөнү өңү-түсүнө, көлөмүнө чейин баса көрсөтүлөт. [3]

Акындын адам жана жаратылыш, ата-журт, өскөн жер маселеси боюнча философиялык маанайдагы көркөм ой-жүгүртүүлөрү көзгө даана урунат. Бул ырларынын катарына: “Балалык”, “Аккан суу”, “Дүнүйө”, “Замана”, “Үй-бүлө”, “Жер соорусу Аксы экен” ж.б. ырлары кирет.

Жеңижок да бөлөк акындардай өмүр менен өлүм, жаштык менен карылык, жаман менен жакшы өндүү түбөлүк келишпес түшүнүктөр жөнүндө терең ой калчап, колунан келишинче өз түшүнүгүн ырларында чагылдырган. [4]

Жеңижоктун “Балалык” аттуу көлөмдүү ыры илгертеден бери элде жашап келе жаткан классикалык ой-санааны поэтикалык жалпылаштырган лирикалык чыгарма. “Балалык” Жеңижоктун табиятына мүнөздүү төкмөлүк ыкма менен айтылып, элдик оозеки чыгармачылыктын формасына салынган.

Биз азыркы мезгилде окуп, үйрөнүп, изилдеп жаткан курак жана педагогикалык психология жөнүндө акын ошол мезгилде эле түшүнүк берип, адамды курактык мезгилдерге бөлүштүрүп, алардын мүнөзүнөн, психологиялык абалынан, дене түзүлүшүнөн кабар берет. Мисалы:

Бир жашында билбеген,
Эки жашар болгондо,
Энесине эркелеп,
Ыйлап жүргөн балалык.
Төрткө жашы барганда,
Таңга маал торгойдой,
Сайрап турган балалык.
Бешке жашы барганда,
Аккан сууну бойлошот.
Кой дегенге болбостон,
Балчык кечип ойношот –

деп, балдардын кылык-жоругун, мүнөзүн гана сүрөттөбөстөн, алардын анатомия-физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө токтолуп өтөт.

Жаш курактын илимий негизин куруу максатында физиологдор, морфологдор, биохимиктер, педагогдор,

психологдор ж.б. катышуусунда өткөрүлгөн илимий-теориялык симпозиумдарда байма-бай куракты шарттуу түрдө мезгилдерге бөлүштүрүп келишет. Ал эми Жеңижоктун “Балалык” ырында ошол бөлүштүрүлгөн курактык өзгөчөлүктөр менен берилгендиги акындын көрөгөчтүгүнөн, терең билиминен кабар берет.

Өз учурунда баркталбай өткөн өмүр, жаштык кез акын тарабынан ушинтип кол жеткис дөөлөт катары бааланып, ырга салынат.

“Балалыкта” акын “илеби музду эритер” жаштык кезди айтып гана чектелбейт, акын мында тарыхты козгоп, кыргыз элинде илгери кыйын саяпкерлердин, сынчы, ырчылардын өткөнүн айтып келип:

Сары таман күлүктү
Сары аязга суутуп
Саяпкөй, тапкей сынчы өткөн.
Сакалын кудай агартып,
Санат ырды көп айтып,
Кушчудан Сартбай, Чоңду өткөн.
Араба жүрөт кең жолдо,
Айтып көргөн ар сөздү
Акын чыккан Нурмолдо.
Аралаш болуп башынан
Айтышып келдик ар жолдо.

Андан ары акын Майлыкожо, Куланчак, Иренчек, Айдаралы, Аттокур, Төрөкул сыяктуу акындардын өткөнүн, бирок булардын эч кимиси жаштыктын жакшы мезгилин, балалыктын баалуу учурун ырга кошуп, элине жар салбаганын айтат. Бул оюн мындай корутундулайт:

Азыркы күндө майда ырчы,
Алтын дөөлөт жаштыктын
Асылын билбейт баарысы.
Акын Өтө абандын,
Айтып турган чагы ушу -

деп төкмөлүккө салып, балалыктын эч нерсеге алмаштыргыс өзгөчөлүктөрү тууралуу бийик эргүү менен

ырдайт. Жеңижоктун даанышмандыгы жана улуу насаатчы экендиги ушул ырында билинет. Мында акын адам өмүрүнүн бир жаштагы курагынан баштап жүзгө чейинки бүтүн өмүр жолу өзүнүн ар бир курактык өзгөчөлүгү менен кеңири мүнөздөлөт. Акын даңазалаган “ашык сөздү сүйлөгөн, айтылган кепке көнбөгөн, анык дөөлөт балалык” он үч гана жашка чейин. Мында бала:

Куулук менен иши жок,
Кубанып айтат билгенин.

Ал эми он төрттөн баштап балалык дооран токтоп, өзүнүн үстү-башына көз салып, зымпыйган жигит болуп чыга келет.

Он төрткө жашы келгенде,
Дердейип калат кичине. [4]

Ошентип, акын он төрттөн жыйырма бешке чейинки жигиттик гүлдөгөн мезгилди ашыра даңазалап отурат. “Илеби музду эриткен” курак ушул жыйырма беш жаш. Бул ыр сабында да салыштыруунун негизинде терең философиялык ой камтылып турат. Мында адам кадимкидей оозго алынып, элине тааныла баштайт. Анан “оор басырык” отуз жаш келет, көп өтпөй кырсыктын кыры көрүнөт. Жеңижок муну балалыктан ат чабым алыс кеткен кез катары карап, эми өткөн өмүргө муңайым менен аяр мамиле жасайт. Жетимиш жашка чейин балалыктын кол жеткис алыс кеткенин айтса, эми:

Жетимиштин өзүндө
Кара сакал ак болот.
Калп айткан менен болобу,
Кайта турган чак болот -

деп карылык эле эмес, өлүмдү өзүнө баш ийип калганын билдирет. Мында Жеңижок кыйла реалдуу түшүнүгү бар философ акын катары көрүнөт. Жетимиштен ары Жеңижок Токтогул сыяктуу карылыкты сүрөттөп отурат.

Токсонго барсаң тозорсуң,
Толукшуган өмүрдү
Токтолбосоң жокторсуң.

Арыбасаң жүзгө чыгарсың,
Асылжан менен коштошуп,
А дүйнө көздөй жыларсың.

Даанышман акын балалыктан кол үзүп, карылык келип кыйнады деп нааразы болуу жарабайт, баарына канагат кылыш керек экенин айтат.

Өмүрдү аз деп чанганда,
Жарыкчылык дүйнөгө
Келбей койсоң кантмексиң?
Бул өмүрдүн кызыгын
Көрбөй койсоң кантмексиң?

Ырдагы акындын негизги айтайын деген ою мына ушунда. Бир гана келчү өмүрдү өрнөктүү өткөрүү – адамдын адамдык милдети.

“Балалык” – Жеңижоктун даанышман акын катары философиялык-педагогикалык терең ой-чабытын мүнөздөгөн көлөмдүү чыгармаларынын көч башы. Ал эми Жеңижоктун санат ырлары идеялык-көркөмдүк жактан чоң чеберчиликте иштелген, өз алдынча айырмаланып турган, адам баласын ички руханий жан дүйнөсүнүн ыймандык тазалыгына үндөгөн философиялык ой-толгоолор, башкача айтканда “кут табуунун илими” деп койсо да болот. [2]

Табият көрүнүштөрүнө болгон акындык жеке мамилени билдирип, философиялык ой-чабытын чагылдырган акындар кыргызда көп болгон. Аккан суу жөнүндө алты күн айтып түгөтө албаган даанышман акындар жашаганын бардыгыбыз билебиз. Жеңижок да акындык поэзиядагы бул салтты өз алдынча улантты.

“Аккан суу” - Жеңижоктун табият сырын чечмелеген философиялык терең маанилүү ырларынын эң көлөмдүүсү болуп саналат.

Жеңижоктун жаратылышты, анын ичинде айрыкча аккан сууну сүрөттөгөнү философиялык жактан бүгүнкү күнгө чейин изилденип келет. Акындын философиялык өнүткөгү ырлары, бир жагынан байыркы грек философтору Фалес, Гераклиттин, экинчи жагынан, лирик акын Барпы

Алыкуловдун поэтикалык идеяларына окшошуп кетет. Албетте, улуу акын аталган инсандардын мурастары менен тааныш болгон эмес. Бул көрүнүш философиялык ой-толгоонун жалпы, объективдүү мүнөзүн дагы бир жолу далилдеп отурат.

Байыркы грек материалисттери сыяктуу даанышман акын да жаратылышты бөлүп-жиктеген эмес. Ал үчүн жаратылыш – бир бүтүн. Акындын көз карашында да коом менен жаратылыш кескин карама-каршы коюлбайт, тескерисинче, бири-бирине окшоштурулуп, жалпы жактары такталып, жаратылыш “адамдаштырылган”. Фалес бардык нерсе суудан келип чыгат жана сууга айланат десе, ушул эле пикирди Жеңижок ыр менен:

Өмүр отун тутантып,
Жагып чыккан аккан суу...
Ажал жетип өлгөнүн
Ак кепинде аруулап,
Жууп турган аккан суу –
деп билдирет.

Демек, адам жарык дүйнөгө суу менен келип, бул жалгандан да анын жардамы менен кетет.

Ал эми Барпы менен Жеңижоктун аккан суусунда окшоштуктар бар. Экөөндө тең жашоонун мүрөгү – жер. Тоо койнунан жайнап чыгып, жер, ааламдын баарысын багып чыккан бир гана аккан суу. Эки акын тең аккан суунун элге келтирген пайдасын баяндап келип, ага ыраазычылык билдирет.

Акындын пикиринде жаратылыш өзү эле эмес, анын адамга келтирген пайда-зияны жана адамдын ага карата мамилеси аркылуу баалуу, нарктуу. Алсак, аккан суу жөн эле табият берген суюктук катары эмес, “көлдөгү балыгы”, “койкоюп сүзгөн каздары” менен көрктүү. [7]

Даанышман акын жети күн, жети түн айтып бүтпөгөн “Аккан суу” ырында табиятты жандуу деп, ыйык тутуп, аны менен эриш-аркак жашап келген кыргыздын улуу дүйнө таанымынын терендигин, даанышмандыгын айткан. [4]

Анда аккан суу эле эмес, шаркырап дүйнө да агат. “Артынан жоо куугансып, көчкөнүн көрчү дүйнөнүн, кирген суудай шаркырап, акканын көрчү дүйнөнүн, түгөнбөгөн мезгилден, ашканын көрчү дүйнөнүн” – дейт улуу акын. Демек, аккан суу бул жалаң эле суу эмес, аккан дүйнө. Өнүгүп, өзгөрүп, кубулуп, кыймылдап турган кубулуш. Жеңижок ошонун баарын көкүрөгүнө батырган, нарк катары алдейлеп сактаган, рухий жан байлык катары сөз берметтерин ыр менен шөкөттөп байыртан келаткан салтты, жолду, наркты калкка жеткирген улуу инсан.

Акындын “Аккан суу” деген ыры жөнүндөгү төмөнкү ой-пикирлерге көңүл төшөсөк:

“Бардыгы өтөт, кыймылсыз эч нерсе жок”. Бул пикирди айкындоо үчүн өзгөрүп туруучу дүйнөнү агын дарыя менен, ал тургай шар суу менен көркөм салыштырууну пайдаланат. “Жеңижоктун чыгармаларында суу көрүп турган кадимки суу эмес, аккан суу, шаркырап аккан суу, башкача айтканда, түбөлүк кыймылдагы тиричиликтин башталышы. Суунун бууланышы абаны тоюнтат, анан жамгыр аркылуу суу кайра кайтып, жерге сиңип, булактар агып чыгат. Бардык нерсе кыймылда...”. [2]

“Аккан сууну” философ Чоюн Өмүралы уулу минтип чечмелейт:

“...Жер үстүндө ийкемдүү сенден жумшак эмне бар? Учун учсуз, түбүн түпсүз, кылаан жатат кыйырсыз. Дымый берип шар берет, жыйрылат да зыр берет. Жети каттан желип өтөт. Буу болот да көккө айланат, суу болот да кайра агат. Түмөн өмүр жайнап чыгат, түркүн иштер кайнап чыгат. Жандуу менен жансыздын баарына тең аккан суу! Жер менен көк арасы ойноп турган аккан суу. Оңу дагы солу жок, туйлап турган аккан суу.

...Тараза жылдыз бөлүнүп, ой-тоонун баары көрүнүп, сүрүлүп жылдыз качканын, таңкы Чолпон батканын, өзөндөн ак шамал жүрүп ыркырап, суудан кара буу чыгып буркурап, асмандан жылдызы качып дыркырап турган саатын

туйлатып, типтирүү кармап, шыргалаң-оту менен жүрөгүнө бүркүп, бүркүп турбайбы кайран Өтө!

...Ушул саптар арасында не деген дүйнө жатат.

Аста күлүп шыңк этип, алтындан иймек сөйкөсү кулагында жылт этип, кыз кылкылдайт бул сууда. Ай тамагын кылайтып, аркардай таңын булайтып, “секетим” деп ырдап, аккан сууга сыр айтып, өңүн суудан каранып, тоту куштай таранып, ай келин калкыйт бул сууда. Ак сакалын жайкалтып, аста сүйлөп нарк айтып, чал калкылдайт бул сууда. Секин басып чайпалып, отурганда “белим” деп, чочуганда “эрим” деп, кемпир агат бул сууда. Баары агат... агат... Байыртадан бери агат...

Тиктеп турат байкасам,
Калыбынан жазбаган
Канаты бар аккан суу...

Бул – Жеңижок акын аркылуу агып келген кыргыз руху.

“Аккан суу” – Жеңижоктун аалам кубулушу, табият көрүнүшү менен жаратылыш сырлары жөнүндөгү философиясынын жогорку жеткен чеги.

Жер бетинде тиричилик улаган ар бир жандуу нерсе, жаныбарлар менен жансыз буюмдар, өсүмдүктөр менен башка табият бөлүкчөлөрү аккан суунун артынан гана күн көрүп отурат, “жер, ааламдын баарысын багып чыккан аккан суу” – мунун далили. Булардын өмүрүнө суунун берген пайдасы өзгөчө баалуу:

Ак кыянын боорунан,
Агып чыккан аккан суу.
Өмүр отун тутантып,
Жагып чыккан аккан суу.

Өмүр отун жаккан нерсеге өмүр бою милдеткер болсо аздык кылат, муну даанышман акын жакшы түшүнгөн.

Ай аккан суу, аккан суу,
Ай-ааламды баккан суу.
Сыр-Дайрадан кең туруп,
Сыр аякка баткан суу. [1]

Акындын философиясы балким дал ушундайдыр, а балким “зоодон сынбай бир жери, кулап түшкөн аккан суу, аяк башын кулатпай, улап түшкөн аккан суу” деген саптарында жаткандыр. Сынчы Ш.Үмөталиев жазгандай: “Эргип алган акын асман-жердин арасын кең-кесир чабыттап, бардыгына өмүр берип жаткан аккан сууну көкөлөтө көтөрүп, көркөм сөз берметтеринин үйөр менен селин жүргүзүп жиберет”.

Акын аалам жөнүндөгү терең философиясын айтуу менен табиятына түбүнөн мүнөздүү болгон санат-насыятын да кошо табыштайт. Аккан суу бир гана өсүмдүктөр менен жаныбар-макулуктарга өмүр берип чектелбейт, ал – адам өмүрүн гүлдөтө турган өзгөчө улуу керемет. Адам ага астейдил, таза мамиле жасаганы талап кылынат, аны сарамжал пайдалануу керек. Жеңижоктун философиясынын экинчи бир багыты ушунда.

Адамзат пендеси,
Аккан сууну булгаба!
Суу сыйлаган зор болор,
Суу кордогон кор болор!.

Суу жөнүндөгү бул көлөмдүү чыгармасында Жеңижок анын пайдалуу жагын гана айтып отуруп албайт. “Ирик менен чирикти, таза кылган аккан суунун” кыйраткыч зыяндарын да баяндап берет.

Жердин жүзүн термелтип
Каарданып киргенде,
Ылдый көздөй сүргөндө,
Капчыгайга толгондо,
Кандап барган мал-жанды
Ажыдаардай соргондо,
Күнгөйдөгү таш агып,
Аю, жолборс, сүлөөсүн
Туш келгендин баары агып,
Көпүрөлөр дагы агып,
Кечип кирген мал агып,
Байкабаган жан агып

Бузуп өткөн кыяны,
Бул аккан сунун зыяны. [6]

Бул Жеңижоктун окуяларга реалисттик көз караштагы мамиле жасаганын дагы бир жолу далилдейт.

Поэтикалык дастан катары баалана турган бул чыгарма жалаң эле суу жөнүндө айтылган деп бүтүм чыгаруу бир жактуу болоор эле. Даанышман акындын терең философиясынын дагы бир жагы – “Аккан сууда” жылдын төрт мезгилиндеги табият кубулуштарынын маани-маңызынан өйдө элестүү, ары ыраттуу сүрөттөп бергенинде.

Жогоруда биз акындын философиялык ойлорду камтыган терең маанилүү айрым гана ырларына токтолдук. Билгичтик менен кынап, тажрыйбадан жаралган ушундай маанидеги адам жана жаратылыш, замана, дүнүйө, өмүр, үй-бүлө темасына арналган адеп-ахлактык терең философиялык чыгармалары дагы канча дейсиң...

Демек, улуу даанышман жана насаатчы акын Жеңижоктун баа жеткис рухий мурастарын көздүн карегиндей сактоо жана жалпыга жеткирүү иши - бул бардыгыбыздын ыйык парзыбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Акындар сериясы. Залкар акын – Жеңижок. “Шам” басмасы, 1999.
2. Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул. 1991.
3. Жеңижок. Ырлар. 1982.
4. Жусупбеков А. Жеңижок. 2006.
5. Жусупов К. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. 1999.
6. Мурас. Түзгөн Абдылдаев М. / Ф. Кыргызстан. 1990.
7. Субанов К. Жеңижоктун чыгармачылыгындагы эстетикалык ой жүгүртүүлөр. 2008.

Рецензент: Токушева Т. – филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун доценти.

УДК 398.223(575.2)

*Р.К.Джумабекова, А.Б.Саякбаева,
С.С. Нуралиева*

И.Раззаков атындагы КМТУ

*Р.К.Джумабекова, А.Б.Саякбаева,
С.С. Нуралиева*

КГТУ им. И.Раззакова

Associate Professor R.K. Dzhumabekova, senior teacher

A. B. Sayakbayeva,

senior teacher S.S. Nuralieva

Department of Kyrgyz language KSTU. I.Razzakov

**Феномен, манасчы Сагынбай Орозбаковдун
вариантындагы жергиликтүү кыргыздардын тилдик
өзгөчөлүктөрү**

**В варианте феноменального манасчы Сагынбая
Орозбакова**

**The phenomenon of Sagynbai Orozbekov's manasvedist
in his version of the features of the local Kyrgyz language**

Аннотация: Бул макалада манасчы жалпы эле кыргыз элине (кыргыз урууларына) жалпы эле адамзатка кызмат кылган улуу идеяларына баа берип, эпос үчүн эң бир керектүү жана зарыл болгон, түштүк жана түндүк кыргыздарынын тилине мүнөздүү жергиликтүү колоритти так сактоо чыгарманын тилин байытуу, аларды көркөм сүрөттөчү каражаттар менен байытканы даана көрүнгөнүн белгилеп кетүүгө болот. Баамчыл манасчы ар кандай кыргыз уруулары жашаган ар кыл аймактарда жүрүп, аларды эл болууга чакырган эпостогу улуу идеяны элге кеңири тараткан жана даңазалаган. Алар тилдин фонетика, грамматика жана лексикалык бөлүмдөрүндө орун алып, салтка айланган изилдөөлөрдө фонетикалык,

морфологиялык, лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фразеологиялык диалектизмдер деп аташып жүрүшөт. Ошондуктан алар жөнүндө учкай сөз кылдык.

Аннотация: В этой статье о творчестве манасчы дается оценка великим его идеям, обслуживающим весь кыргызский народ (кыргызские кланы), все человечество, типичные для эпоса и характерные для языка северных и южных кыргызов, сохранения колорита, обогащения языка произведения, отмечается, что это обогащение идет за счет средств художественного выражения.

Манасчи посещал разные регионы, где жили кыргызские племена и распространял и популяризировал среди них великие идеи Манаса, призывал их к объединению и единству. Эти взгляды отражены в его творчестве, которое выражается в использовании им диалектических особенностей кыргызского языка. Целью нашего исследования являются фонетические, морфологические, лексические, семантические, этнографические и фразеологические диалектизмы и особенности в рассматриваемом варианте эпоса “Манас”.

Annotation: In this article, the manaschy gives an assessment of the great ideas that serve the entire Kyrgyz people (Kyrgyz clans), the whole of humanity, which are very necessary for the epic and characteristic for the language of the northern and southern Kyrgyz, preserve the color, enrichment of the language of the work, it is noted that enrichment comes at the expense of artistic expression.

The piercing manaschi was in different territories where the Kyrgyz clans lived and widely spread and popularized among them the great ideas of Manas, urging them to become one people. They have a place in the phonetic, grammatical, lexical parts of the language, and what has become traditional in research has been called phonetic, morphological, lexical, semantic, ethnographic and phraseological dialectisms. Therefore, they were affected.

Түйүндүү сөздөр: түштүк кыргыздар, түндүк кыргыздар, улуу манасчы, уруу, диалектизмдер, туулган.

Ключевые слова: южные кыргызы, северные кыргызы, великий манасчы, племя, диалектизмы, родился.

Key words: southern Kyrgyz, northern Kyrgyz, great manasved, tribe, dialects, was born.

Улуу манасчы, феномен Сагынбай Орозбаков өзүнүн вариантын жаратууда кыргыз тилин (тагыраак айтканда) түндүк кыргыздарынын тил байлыгы менен гана чектелип калган эмес, ал көркөм сөз чебери катарында кыргыз элин бүт кыдырып жүргөндө эзелтен бери өнүгүп-өрчүп келе жаткан кыргыздардын аймактык мүнөздөгү жергиликтүү өзгөчөлүктөрүндөгү диалектилик сөздөрдүн көркөм сүрөттөөчү ар кыл тилдик каражаттарына өзгөчө баа берип, алардын ролун кылдат жана жетик түшүнгөн чеберчилигин да айтпай койо албайбыз. Эпостун жалпы эле кыргыз элине (кыргыз урууларына), жалпы эле адамзатка кызмат кылган улуу идеяларына баа берип, эпос үчүн эң бир керектүү жана зарыл болгон, анын ажарын ачкан түштүк кыргыздарынын тилине мүнөздүү жергиликтүү колоритти так сактоо, өз алдынча айырмачылыктарын аныктап көрсөтүү менен бирге чыгарманын тилин да байытуу, аларды сиңирүү көркөм сүрөттөөчү ар кыл тил каражаттары менен да толуктоо аракети жасалганы дапдаана көрүнүп турат. Улуу манасчынын жогоркудай жергиликтүү тил өзгөчөлүктөрү менен өз вариантынын тилин жана көркөм сүрөттөөчү каражаттары менен байытканы, толуктаганы да башка варианттардан кескин айырмаланып турат. Бул айтылган ой, тилдик фактылары келтирилип чечмелеп түшүндүрүлгөндө гана даана байкалып, элибизге кеңири маалым болот жана түшүндүрүлөт. Улуу манасчынын вариантында кезиккен түштүк кыргыздарынын тилине таандык ар кандай мүнөздүү жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү өз ичине камтыган тилдик ар түрдүү фактылардын - диалектизмдердин орун алышы жөнүндө так пикир жок эле. Ар кандай жоромолдор айтылып

келген. Сагынбай манасчылыкты атайын кесип кылып ар жерлерди кыдырып, «манас» айтып, үй-бүлөсүн баккан. Сагынбай түштүк кыргыздарда «манас» айтып жүргөнүн, Сузактын Кызыл-Сеңир деген жеринде 5 жыл жашаганын, андан «манасты» үйрөнүп, ошол жердик Кадыраалы Назаркул уулу манасчы айтып бергенин ак таңдай акын Жеңижоктун жыйнагын түзгөн кесиптешибиз Асанбай Жусупбеков мага кабарлаган деп А. Биялиев эскерген. Сагынбай үркүндө Кытайга барганда манасчылык менен үй-бүлөсүн бакканы белгилүү. А.Биялиев «Манас» эпосунун тили жана стили. (ЖОЖдордун студенттерине окуу китеби, Бишкек, 2004). Диалектизмдердин керектелиш максаты, ролу жөнүндө сөз кылсак Сагынбай манасчы тарабынан атайылап максатын жана ролун эң кылдат баамдап көрсөк, алар варианттын тилин жана көркөм сөз каражаттарын да толуктап байыткан көркөмдүктүн кошумча булагы экенин байкайбыз. «Эпосту эң алгачкы жолу 50-60-жылдарда түндүктө, тагыраак айтканда, Ысык-Көл, Нарын аймагында манасчылардын эки мектеби бар деп кабарланып келген эле. Кийин Чүй, Талас жана түштүк кыргыздарында да «Манас» айтылып, атактуу манасчылар чыкканы белгилүү болду. Алар туурасында маалыматтар кеңири айтылып келүүдө. Эпосту айрым бир аймакка, анда таралган кыргыз урууларынын энчисине энчилеп коюуга туура эмес. «Манас» эпосу - элдик эпос. Ал жалпы кыргыз элинин жана анын ыр жандуу рухунан жаралган тең орток ийгилиги экенин Сагынбай Орозбаков «Манас» айтып кыргыз жергесин кыдырып сезген болуу керек, анын вариантында бардык кыргыз уруулары гана эмес, түрк уруулары «кыргыз» деген атты туу тутуп, анын айланасында жана ага кошо моңгол, калмак уруулары да аймакташ жашаганы, күн көргөнү Сагынбайдын вариантында таасын сүрөттөлөт». Мына ушундайча тарыхый шартты эске алып, ага тарыхчы катарында «Манас» эпосу - элдик эпос экенин кылдат түшүнгөн. Анын тилинде да кыргыздардын (тагыраак айтканда түндүк жана түштүк уруулардын) тили, анын көрөңгөсүндөгү көркөм сөз

каражаттары чебер, таасын сүрөттөлгөн. Ал варианттын тилин, көркөм каражаттарын талдоого алганда ачыкка чыгып, чыныгы жүзүн көрсөтөт. Аны калың элдин катмарына жеткирүү, маалымдоо иретинде тилдик фактыларын чечмелеп түшүндүрө кетели», - деп жазган А.Биялиев. Баамчыл манасчы ар кандай кыргыз уруулары жашаган, ар кыл аймактарда жүрүп, аларды эл болууга чакырган эпостогу улуу идеяны элге кеңири тараткан жана даңазалаган. Алар тилдин фонетика, грамматика жана лексика бөлүмдөрүндө орун алып, салтка айланган изилдөөлөрдө фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фразеологиялык диалектизмдер деп аташып, алтыга бөлөт. Алар жөнүндө учкай да болсо сөз кылабы.

1. Фонетикалык диалектизмдер

Диалектизмдердин өзүнчө бир тобун фонетикалык диалектизмдер түзөт. Ага айрым бир мисалдардан келтирели. Манас төрөлөр алдында Жакып жылкыларын түгөлдөгөн эпизоддо төмөнкүдөй саптар бар:

Кайдан келди булар деп,
Как ушу күнү тубар деп,
Тоо башында токтобой
Болуп жүрчү эле булар деп,
Болду, акыр болбоду

Кула бээм азыр тубар деп (1.57)- деген алты сап ырда Аккуланын туулушу менен Манастын төрөлүшү дал келгени баяндалат. Эпикалык жактан да туура келет, мында түштүк кыргыздарында азыр да колдонулган эринчил дифтонгулардын бирөө - уб формасы аркылуу ырдын уйкаштыгына карата тубар менен булар жана улар колдонулганын сезебиз.

Ошондой эле: «Оң калмактын бирөөбү, Озунуп келип Жакыпты оройго камчы салганы...» (1.112) деген саптарда - ов дифтонгу да кезигет. Кыргыз диалектилеринде учураган төрт түрдүү ов, он, ув, ун! деген эринчил дифтонгулар - созулмалардын пайда болушунда уникалдуу илимий жана тарыхый мааниси өтө чоң факты. Эне тилибизде дифтонгулар

тилдин тарыхый өнүгүшүндө сакталып калган көркөмдүк ролу кошумча тилдик каражат экенин айта кетели. Улуу Манасчы аны ошондой максатта атайылап колдонгон деп көрсөтүлөт. Манастын эң негизги баатырлык сапаттарын айырмалоочу өзгөчөлүгү - эл-жерин чексиз берилип сүйүү менен бирге эркиндик-тендигин коргоо, өзүнчө эл болуп түбөлүктүү жашап калуу үчүн кара кыргыз урууларын гана эмес, анын айланасындагы элди биримдикке, ынтымакка чакыруу, Ата Мекенин издөө, аны бошотуп алууну көксөгөн аракеттери жан дүйнөсүнө бүлүк салып, ар убак тынчтык бербей жатканын таасын билдирүү, ачыкка чыгаруу Манас сөзүндө да байкаларын Сагынбай мындайча сүйлөтөт:

Туулмак бар өлмөк бар,
Туш-тушунда көрмөк бар
Атадан не үчүн тубамын
Аманат жаным чыкканча
Намыс жолун кубамын

Эс алып кантип субамын (2.24) –деп элге кайрылган сөзүндө эли жери Талас экенин, анын тилине таандык эринчил дифтонгун сактап сүйлөгөнүн аны атасы Жакыптын речине мүнөздүү экенин эскерте кетели. Аталган вариантта андан башка да түштүк кыргыздарына мүнөздүү тогузунчу үндүү фонема - уччул ичке э кезигет.

Көкөтөйдүн ашында чабылган аттардын кайтып келер чегин Үрбү баатыр өзү билем деп: «Ары барсын эки күн, бери келсин бир күн» деп (3. 156) Манаска акылдашпай олдоксон иш кылат. *Ага Манастын ачуусу келген сөзүндө:* Кызыталак кэл кул деп

Өз башынды бил кул деп
Мына, мынабу жерде
Манасты көзүнө ил кул –

деп (3. 156) кайрылганда кэл сөзүнө бил, ил уйкаштыкка карата колдонулганы жана кэл диалектилик сөзүнө бил, ил сөздөрү уйкаштыкка карата колдонулганы жана кэл сөзүн дагы түшүндүрүү үчүн аны да уйкаштыкта: кызыталак таз кул деп, иш билбеген мас кул - деп кошумчаланган ыр жолдору даана айкындап турат.

Манастын Үрбүгө ачуусу келген себебин (подтексттеги анын жөнүн) түшүндүрө кетели. Көкөтөйдүн ашында чабылган аттарга эсепсиз мал сайыларын алдын ала билип Аккуланы чабууга даярдаган. Аккуланын бир күнчүлүк эти (табы бар экенин сезип, Алманбетке күн жаадырып, суутуп табына келтирет. Аккула жана кыргыздардын тулпарлары байгени алгыдай жер өлчөмү өлчөп чабылса, сайылган мал кыргыздардын өзүндө каларын Манас алдын ала кыраакылык менен түшүнөт. Аны Үрбү байкабай, басмырланган калмак кытайлардын аттары чыгып келсе, малды алар талап кетерин Манас сезип, «иш билбеген таз кул, мас кул» - деп ачууланган себеби бар экенин түшүндүрө кетели.

Көркөмдүүлүктүн диалектилик негизде орун алган өзүнчө тобуна морфологиялык диалектизмдер кирет. Алар жөнүндө кыскача токтолсок төмөнкүлөрдү белгилей кетүүгө болот.

1. Морфологиялык диалектизмдер

Сөз козгоп жаткан вариантта жөндөмөлөрдүн өзгөчө жөндөлүш тибинде бир гана табыш жөндөмөсүнө таандык өзгөчөлүк кезигет. Ал 3-жакка таандык мүчө уланган зат ж.б. атооч сөздөрдө кезигери белгилүү.

Мындайча өзгөчөлүк зат атооч гана эмес, бардык ат атооч сөздөрдө 6 жөндөмөнүн атооч менен иликтен башкасы (барыш, табыш, жатыш, чытыш) жөндөмөлөр 3-жактын таандык мүчөсү уланганда гана өзгөчө жөндөлсө, ал уланбаган учурда адабий тилибиздегидей эле эч өзгөрүүсүз жөндөлөт.

Ал эми манасчыда анын бирөө гана, табыш жөндөмөсүнүн өзгөчө жөндөлүш фактылары зат атооч сөздөрдө гана кезигип, бир кыйла жыш жана арбын колдонулушу вариантта даана байкалат.

Сагынбай түндүктө жок бул жөндөмөнүн колдонулушунда көркөмдүк ролун эң кылдат, чебер баамдап, өзүнүн устаттыгын көрсөтө алган. Аны ырдын көркөмдүүлүгүн арттырууда кошумча көркөмдүк каражат катарында оригиналдуу пайдалана алган. Анын атайылап колдонулуш максатына көңүл бурсак, көбүнчө аттама же шыдыр уйкаштыкты түзүү жана муун өлчөмүн сактоо аракетин көздөгөн. Мисалы:

Бай Жакып айтты ***түшүнү***.

Байбиче билди ушуну
Кондурат экен кудайым.
Башына дөөлөт **кушуну** (1.29) -

деген төрт сап ырды алсак ыр саптарынын аягында **түшүнү, ушуну, кушуну** сөздөрү уйкашты. Түш, куш сөздөрүнө 3-жактын таандык мүчөсүнө ичкиликтерге мүнөздүү табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланышы менен уйкаштык түзүлдү. Ал эми ушу сөзүнө адабий тилдеги жана ичкиликтердеги табыш жөндөмөсү жалганып шыдыр жана аттама уйкаштык камсыз болду.

Жогоруда Жакыптын көргөн түшү кадимки түштөрдүн бири эмес. Келечекте балалуу боло турганын жоруганда атайлап эскертилгендей, кереметтүү түш, аны атайлап басым жасап, айырмалап көрсөтүү максатында манасчы илик жөндөмөсүнө таандык өзгөчөлүктө атайлап колдонулушу стилдик ыкма экенин бөлүп көрсөтө кетели.

Ошондой эле Манас кой багып жүргөндө кырк чилтен бөрүгө жолукканда: Көрсөтүп кой **бөрүнү**,

Көрүнүп кетсе силерге,
Көрсөтүп кой жөнүнү (1.96) деп кайрылышында да бул жөндөмө стилдик максатта колдонулганы байкалат.

Бул жөндөмө башкача да максатта калмактын сүйлөгөн речин жана анын кейип- кебетесин айырмалоо үчүн колдонулганын төмөнкү ыр саптары айгинелеп турат.

Жамыратып козуну,
Жалдыратып **көзүнү**
Байкап турган Ошпурдун
Балага айткан **сөзүнү** (1. 106)

жана Алманбеттин башка элден кетип кыйналгандагы абалын;
Чарт жарылган эрини, чактап билген эр Манас, Алманбет чыккан **жерини** (2.312) ж. б. керектелген. Жакыпка Атемир кайрылган сөзүндө анын тажик экенин айырмалоо максатында:

Жактырыпсың **бирини**
Сайраган угуп **тилини**
Анча көргөн кыздардын
Уктун бекен **атыны** (2.366) - деп сүйлөйт.

Бул жөндөмө (**табыш**) башка бир элдин сүйлөгөн сөзүн жана кебете-кешпирин ж. б. айырмалап көрсөтүүчү каражат

жана ырда муун өлчөмүн сактоо, уйкаштыкты түзүү үчүн кызмат кылды.

Көпчүлүк учурларда бул жөндөмөнүн атайлап колдонулушу башкача уйкаштыкты түзөт. Мисалы:

Байгесине шайлады

Беш кызыл **нарыны**

Эки төөгө жүктөдү

Эсептеп алтын **зарыны** (1.83)

Сексен жети **кишини**

Куп бүтүрдү **ишини**

Ооздон какты **тишини**

Ондоду минитип **ишини** (1.249) ж. б.

Бул келтирилген ыр саптарына көңүл бурсак адабий тилибиздеги зат атооч сөздөргө таандык мүчө жана андай сөздөргө 3-жактын таандык мүчөлөрү ага кошумча түрдө ичкилик диалектисине мүнөздүү табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү эки бирдей удаалаш катталып жалганышы аркылуу уйкаштык түзүлгөнүн байкайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, Сагынбай Орозбаковдун вариантынын көркөмдүгү жөнүндө адабияттык багыттагы илимий-негизин ачуу жаш окумуштуулардын милдети.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ч.Айтматов. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу 1-китеп, 1978.
2. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан., 1980.
3. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Ж.Муканбаев. 1985
4. С.Мусаев Сагынбай манасчы жана анын варианты жөнүндө Сагымбай Орозбак уулунун варианты 1-китеп. 1978
5. Сагынбай Орозбак уулунун варианты
1-китеп, 1978, 295-бет
2-китеп, 1980, 447-бет
3-китеп, 1981, 345-бет
4-китеп, 1982, 358-бет

Рецензент: Исиралиева А.М. – филология илимдеринин кандидаты, доцент

УДК. 894.341.

Мамбетова А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Мамбетова А.

КНУим. Ж.Баласагына

MambetovaA.

KNU named after J. Balasagyn

**Ч.Айтматовдун макалаларындагы публицистикалык
өзгөчөлүктөрү тууралуу.**

**О публицистических особенностях в критических
статьях Ч.Айтматова.**

About publicistic peculiarities in Ch.Aitmatov`s articles.

Аннотация: Ч.Айтматовдун публицистикалык макалаларындагы коомдук актуалдуу маселелери жана кыргыз искусствосу жөнүндө маалымат берилип, бир нече макалалардагы сын пикирлерге токтолгон.

Аннотация: В статьях Ч.Айтматова затрагиваются общественно-актуальные проблемы, запросы кыргызского искусства, а некоторые из которых носят критический характер.

Annotation: This article is considering the journalistic articles by Ch.Aitmatov which regarded the social actual problems, Kyrgyz art and also criticism in some articles.

Түйүндүү сөздөр: Макала, искусство, сын пикир, көркөм адабият, кыргыз поэзия, өнөр, чыгарма, кыргыз адабияты, маданияты, көз караш, жазуучу.

Ключевые слова: Статья, искусство, критический обзор, художественная литература, кыргызская поэзия, ремесло, кыргызские литературные произведения, культура, точка зрения, писатель.

Key words: Article, art, critical review, fiction, Kyrgyz poetry, craft, Kyrgyz literary works, culture, point of view, writer.

Бүгүнкү күндө, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан, бир актуалдуу нерсени эске алып коюу зарыл. Ал Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ичинен публицистикалык сын макалаларынын изилденбей келгендиги.

Ч.Айтматовдун публицистикалык кесибинин бирден бир артыкчылыгы, анын бүгүнкү күндүн талабына жараша тез иштегендиги, макалаларынын элдин мүдөөлөрүн билдирген таланттуулугу, эң негизги – таасирдүүлүгү. Ч.Айтматовдун, публицистикалык чыгармаларында, бүгүнкү күндө, мына ушул келечектин ээлери жөнүндөгү, ой-пикирлерин ортого салып, маселелерди козгоп, аларды дайыма сын макалаларында жарыялап турган.

Ошол себептүү Ч.Айтматов публицистикасында, Ата Мекенге болгон сүйүүдөн баштап, искусство ишмерлери, коомдогу актуалдуу маселелер, космос, жаңычылдык, кыргыз тили, «Манас» эпосуна чейин актуалдуу тема катары камтылып келет.

«Эстелик алдындагы ой» аттуу макаласында, кыргыз элинин дагы бир таланттуу акын-импровизатору Токтогулдун революциячыл, күрөшчүл акындыгын жогору баалайт.

Бул күндөрү мүлдө кыргыз жергеси өзүнүн чыгаан уулу – улуу акын адабият менен искусствого аздыр-көптүр тиешеси бар. Токтогулга, анын руху менен образына назарын бурбай кое албайт да, акын баскан алыс жолго кыял чаргытып кыргыз элинин тарыхында, рухий маданиятында анын ээлеген орду, ойногон ролу жөнүндө ойлобой кое албайт. Коомдун ар кандай катмарынан чыккан, бирок аларды мезгил менен мейкиндиктин ааламында үркөр жылдыздардай, бир үйүргө чогултуп, адамзаттын көй кашка уулдары атантып турган бир жалпылык бар. Ч.Айтматовдун ишеними түшүнүгү боюнча «Токтогулдун ашып ташкан академиялык билими» деле болгон эмес. Бирок ал көзү ачык, көкүрөгү тунук таланттуу төкмө болгон. Кыргыз жергесинде кап чүкөнүн сакасы, ырчылардын сарасы болгон. Ошондуктан биздин терең ишенгенибизди, революциячыл акын, элдик ойчул, күрөшкер жана сүрөткер катары дүйнөлүк

поэзиянын залкар акындары менен бир катарда турганга анын бардык жактан акысы бар. Токтогулдун орду поэзиянын түпкү озуипасын өз өмүрүнүн, эл тагдырынын ажырытып карабаган революциячылдыгы жана талантынын күчү менен тарыхтын поэтикалык көпүрөсүндө түбөлүк түркүк болуп калган акындардын, Токтогулдун акындык зоболосун бийик көтөрүп жатып, Ч.Айтматов, анын ысымын жана беделин сактап калууда совет бийлигинин ролу зор экендигин танбайт. Анын бул пикиринин акыйкат экени эч кимге күмөн туудурбайт. Чындыгында, совет доорунда кыргыз элинин тарых таржымалын сөз өнөрүн, тил байлыгын биздин күндөргө чейин жеткирип келишкен акындардын чыгармаларын эл арасынан мыскылдап жыйнап, бастырып чыгаруу иликтеп, изилдөө окурман журтка кең-кесири тааныштыруу иштери колго алынып, жолго коюлуп ар бир ак таңдай ырчыларыбыздын тарыхтагы, маданий өнүгүүбүздөгү орундар аныкталды, бедел-абройлору белгиленди.

Ошондой болсо да, биз бүгүн өткөн тарых барактарын кайталап «окуп», тактап жаткан маалда Токтогулга окшогон акындарыбыздын өмүрү, чыгармачылыктарында да тактоону талап кылган, талаш-тартыш маселелер жок эмес экендигин ойлонушубуз керек. Менимче, Ч.Айтматовдун пикиринде да инерттүүлүктүн эпкини бардай. Дегеним, Токтогулду «революциячыл» деп мүнөздөөсүндө жазуучу буга чейинки стереотип-мүнөздөмөдөн чыгалбай калган. Эгерде совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле Токтогул «революциячыл» акын катары таанылса, бааланса, анда эмне үчүн Токтогулдун өз оозунан эч бир чыгармасы, өзүнүн аткаруусунда күүлөрү жазылып калган эмес. Эгерде, ал чын эле «революциячыл» акын болсо, совет бийлиги аны дароо эле колго көтөрүп, көкөлөтүп алышы керек эле да. Канткен күндө да бул ойлонуучу, өзүнчө талап коюлуучу маселе, биз болгону Ч.Айтматов Токтогул акын жөнүндө айтканда инерттүүлүктүн качып кутула албай калганын белгилеп койгубуз келди.

Ч.Айтматов акындар чыгармасынын өткөлү, бүгүнкүсү келечеги тууралуу ойлонот, атпай кыргыз журтунда.

«... Кечээ эле күндүр-түндүр жазгы нөшөрдөй төгүп турса ырынын чети оюлбаган кара жаак жез таңдай Эшмамбет менен Токтогулдай, Калык менен Осмонкулдай, Алыкул менен Ысмайылдай төкмө ырчылар топ жылдыздардай жаркырап өтүп кеткени, алардын орду эми кайра толбой турганы, булар байыркы замандан, биздин күндөргө чейин кыргыз элинде жашап өткөн аты-жөнү бизге белгисиз не бир укмуш төкмөлөрүбүздүн эң акыркы залкар өкүлдөрү болгонун эскерүү менен «балким, төкмө ырчылардын тукуму эч качан үзүлбөй жүрүп отурат», (1) - деп келечекке үмүттүү карайт.

Бүгүнкү күндө эстеликтин маанилүү орду бар. Эстелик жасоодо адамдын кеткен эмгеги эмгек керектигин актуалдуу күн тартибине алып чыгат. Анда Т.Садыковду баалоо менен «Чегелөө өнөрүнүн чебери» аттуу макаласында скульптура адамдарынын да кол чеберчилигин публицистикаларында да баса белгиленет.

«...Анык таш жарган таланттын, сыйкырдуу өнөрдүн иши деп, ушул скульптордун эмгегин айтсак куп жарашар жөнү бар, алардын жүрөк эргүүсүнөн бүткөн, айкелдерден жашоонун ысык илеби уруп, тирүү жандай кыймылдап, ичке сыйбаган сезимдин күчү тулкусуна чыгып чытырап, ар бир өзүнчө мүнөзү менен өзүнчө кыянаты менен көрүнөт. Ошону үчүн кылымдардын кыйырын арытып бизге чейин жеткен айкелдерден өткөн мезгилдердин айрымалуу мүнөзүн, түзүлүш түспөлүн көрүп, адамдын өзгөчөлүү жактарын гана эмес, анда да көбүрөөк нерсени ошол доордун коомдук маңызын туюнткан маданияттын, тарыхтын жана эстетиканын энчилүү белгилерин таанып, алардын алдында эрксизден тамшанып суктана беребиз...» (1).

Бул ар качан ушундай болгон, боло да бермекчи. Анткени сүрөткер өз эмгегин замандаштарына арнап, келечектеги урпактарга багыштап жаратат эмеспи. Чыгармасынын түпкү мааниси, көркү ушунда. Садыковдун чыгармасында искусствону, гуманисттик концепциясы, анын турмуштук күчү, адамдын асылдыгын таанып билүүдөгү сүрөткердин өз заадисинде оргуштаган, үстөнгө кошулуп

мөлтүр тунуктугу жана тереңдиги менен кашкайып, көрүнүп турат. Борборубуздун аянттары менен көчөлөрүндө шаардын келбетине көрк кошуп, Садыковдун монументалдуу чыгармалары шаңкайып турганы, ташты чегелеп жандуудай сүйлөтө билген өнөрдүн тили ырастан эле түбөлүктүү тил экен го.

Жылдызы жарык сүрөткерлер болот, алар кандай эмгек жаратпасын, анын сага тиешеси бардай, ал ишке сенин да катышың бардай чыгармачылыгына куштарланып, сыртынан багып, байкап жүрөсүн.

Адабияттын маселелери тууралуу оюн бөлүшүп жатып Ч.Айтматовдун адабият сынчысынын кызматы жөнүндө айткан сонун салыштыруусу бар.

«...Сынчыны талаа кыдырып, жерден баш көтөргөн ар бир өнүмгө суу берген сугатчыга окшотсо болот. Бирөөнү эле көздөн жаздым калтырса, ал соолуп калышы ыктымал», (2) - дейт.

Мага Ч.Айтматовдун өзү биздин доордун «сынчы сугатчысындай» туюлат. Мейли публицистикалары болсун, мейли көркөм чыгармалары аркылуу болсун, адамзат үчүн пайдасы болор «ар бир өнүмгө» көз салып соолутпай башын көтөртүп сугарууга аракети дайыма даяр. Айрыкча улуттук рухий байлыгыбызды түптөгөн ар бир инсанга камкор мамиле жасоону өзүнүн да, өзгөнүн да ыйык милдети деп түшүнөт. Өз мезгилинде, ак таңдай акындарыбыздын көч башында турган, эпсиз таланттын ээси Жеңижок акындын чыгармалары окурмандарга кең-кесири жетпей жаткандыгын белгилөө менен акындын китебинин чыгышы гана, бул кенемтени толтуруарына ишенип, Жеңижоктун ыр жыйнагына «Ак таңдай акындын мурасы», - деп атап, баш сөз жазган.

«...Эл ичи – түгөнбөс кенч, балким, төкмө ырчылардын тукуму эч качан үзүлбөй жүрүп олтурар. Ошентсе да, мен бул өнөрдүн гүлдөө доору, алдыда эмес артта калды», - го деп ойлойм (1). Ошондой болсо да жазуучу кези келе калган учурларда акындар поэзиясы тууралуу өз ойлорун ортого салып келет.

«...Жеңижоктун ысымы эл ичинде дайыма Токтогул, Эшмамбет сыяктуу айтылуу төкмөлөрдүн аты менен катар айтылат. Анын ырчылык талантынын таң каларлыктай күчтүүлүгүн, жер көктүн ортосунда куштай эркин чабыттап, он сегиз миң ааламды оодарыштырып, дүйнөнү колуна тегерете кармап тургандай сезилип ырдаган киши болгонун даңазалык кылган сөздөр көп»(1).

Бул туурасында замандаштарынын айтымында, ал агын суунун өзүн жети күн катары менен сүрөттөп, түгөтө алчу эмес экен. Жазуучу да ушул традицияны улантып, акын Жеңижоктун чыгармачылык чеберчилигин аныктоого аракет жасаган.

«Жеңижоктун башка көп ырчылардан айырмаланып, аалам жер-суу, адам баласынын бу турмуштагы орду милдети жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүү менен ырдаганы, анын өз алдынча билимдүү, ойчул акын болгонун айгинелеп турат»(1).

Бул жерде жазуучу акындын чыгармалары дагы бир маанилүү учурду көрө билгенин айткым келет. Ал акындык кудурет күчтө, табият берген тубаса таланттан сырткары билим, ой жүгүртүүнүн кеңдигисиз акындык диапазондун, өзүнүн-өзү кеңири болушу мүмкүн эместиги. Албетте, бул жерде билим жөнүндө сөз болгондо, аны азыркы түшүнүктүгү билим-илим менен чаташтырбаганыбыз абзел.

Жеңижоктун поэзиясынын өзгөчөлүгү, анын сырларынын, тематикалык диапазонунун кеңдиги менен катар философиялык тереңдигинде.

«...Дүйнө – адам, жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык, күнүмдүк менен тиричилик-ушунун бардыгына акын өзүнүн терең жана бекем көз карашынан, азыркы тил менен айтканда, философиялык-эстетикалык концепциясынан туруп баа берет» (1).

Чыңгыз Айтматов Жеңижоктун чыгармаларында гуманисттик идеялардын күчтүү экендигине токтолуу менен акындын ырлары «жандуу, тирүү, канаттуу ырлар», - дейт (1). Ошентип, анын көз карашында Жеңижок акындын микро-дүйнөсүнүн моделин түзөт.

Ч.Айтматов, менин оюмча, чебер сүрөткер эле эмес, төгөрөктүн төрт бурчун текши ойлогон даанышман ойчул дагы. Ал үчүн жашоодо дегеле бир маанисиз нерсе жок сыяктуу бардыгына көз салат, көңүлүн бөлөт.

«... Музыка жагынан ала турган болсок, Карамолдо Орозов жаңы маданияттын түзүлүшүнө элдин нукура өз катмарынан келип кошулган, мындайча айтканда, алыстагы замандардан багыштап койгон чоң устаты экени ар кимге белгилүү» – дейт (1). Анткени, музыкалык традициясы өзгөчө комуз, музыкасынын традициясы абдан тереңде, узак тарыхта болуш керек. Бирок, ошонун баары профессионалдык деңгээлге жетиш үчүн тарыхый, социалдык шарт болуш керек. Мына ушундай шартка келген элдик музыканын өкүмдөрүнүн бирден-бири К.Орозов. Бир туруп ойлойм, элдин музыкалык традициясын боюна сиңирген табигый таланттуу К.Орозов.

Эми, мындай кайталангыс адамдар чыга бербейт. Анткени, мындан аркы композиторлор билим аркылуу жетиле, өнүгө турган жол ачылды.

«...К.Орозов ишенимдүү тубаса генийлер, өзүнчө бир, эки замандын кошулуп турган чегинде албырттап күйүп турган, түбөлүк от сыяктанат», - дейт (1).

Карамолдону көзгө толугураак элестетүү үчүн бир нерсеге салыштыруу керек болсо, аны Ысык-Көл менен салыштырууга болот. Ысык-Көлдөй тоо койнунда мемиреп, бетинен дүйнө жүзү чагылышкан, кышта жылуу, жайда салкын берекелүү бейпил көл барбы. Эгерде бир чайпалып, албуурул болуп алса, толкуну тоону каптоочудай төө өркөчтөнүп, качан гана буроосу жанган комузга окшоп, бууракканы тарамайынча, анын алдына киши тура алабы.

Карамолдо көлгө окшоп көйкөлүп, бейпил көрүнгөнү менен комузун колго алганда, тереңинде жаткан сезим түп көтөрө козголуп, угуучуну кээде жел кайык менен сыздыра, кээде толкунуна ала салдырып, учу кыйырына көз жетпеген стихияга аралаштырып, эркинди биротоло бийлеп алар эле.

Биздин күндөрдө искусство жана адабият чеберлеринин ролу болуп көрбөгөндөй өстү, анын кызматынын үзүрү

коомдук жаңы мааниге ээ болду. Биздин маданият канчалык өнүгүп, профессионалдык деңгээлге чыкпасын, К.Орозов сыяктуу элдик композиторлор – буд бир түгөнгүс улуттук маданият эң оболу улуттук музыка үчүн, өзгөчөлүк үчүн түгөнгүч кенч, булак болуп кала бермек.

Ысык-Көлдүн кооздугу, жүрөккө жакындыгы, чооголдугу жана түбөлүктүүлүгүнөн улам, балким, бул көл күүдөн бүткөнбү деп ойлойсуң.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ч.Айтматов «Биз дүйнөнү жаңыртабыз - дүйнө бизди жаңыртат», - «Кыргызстан», 1988.

2. Л.Үкүбаева. «Ч.Айтматовдун көз карашы» Б- 2000

3. К.Асаналиев «Ч.Айтматов жана руханий маданият» Китепте «Ч.Айтматовдун жазуучулук сынды өнүктүрүүдөгү ролу» Б-1999.

Рецензент: Абдрасулова Э.К. – И. К. Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын башчысы, педагогика илимдеринин кандидаты,доценти.

Элтузерова Г.Ж.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

Элтузерова Г.Ж.

КНУ им Ж. Баласагына, Бишкек

Eltuzerova G. J.

KNU

named after J. Balasagyn

Көркөм чыгармадагы унчукпоо тибиндеги тексттердин семантикасы

Семантика текстов типа молчания в художественном произведении

Semantics of texts such as silence in fiction

Аннотация: Макалада бүгүнкү күндөгү кыргыз тилинин кээ бир маселелери каралат. Көркөм тексттеги унчукпоо тибиндеги тексттердин аткарган кызматы вербалдык эмес каражаттардын алкагында талдоого алынган. Көркөм тексттеги унчукпоонун кырдаалга жараша берген маанилик өзгөчөлүктөрү Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан алынган үзүндү тексттердин негизинде иликтениши менен шартталат. Унчукпоо текстинин семантикасы илимий изилдөөнүн объектиси болуп жаткандыктан, макалада кыргыз элинин лингвимаданият таануу жана этнолингвистикалык маселелери тууралуу да ойлор берилген. Изилдөөдө паралингвистикалык каражаттардын тексттеги туюндурулушу талдоого алынат да, лингвистикалык илик менен катар эле психоллингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика сыяктуу илимдерге тиешелүү маселелердин мисалында аналитикалык изилдөөнүн жыйынтыгы аныкталган.

Аннотация: в статье рассматривается функция текстов типа молчания в художественном произведении как

одна из важных задач современного кыргызского языка. Исследование построено на основе невербальных средств. Особенности текстов типа молчания в художественном тексте обусловлены исследованием отрывков из романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”. В связи с тем, что объектом исследования является семантика текстов типа молчания, отражены лингвокультурное познание и вопросы этнолингвистики кыргызского народа. В статье анализируется трактовка паралингвистических средств текста. Наряду с лингвистическими исследованиями, на примере вопросов задач, свойственных психоллингвистике, социоллингвистике и этнолингвистике, определены итоги аналитических исследований.

Annotation: the article considers the function of texts of the type of silence in a work of art as one of the important tasks of the modern Kyrgyz language. The study was analyzed on the basis of nonverbal means. Important features of the texts of the type of silence in the literary text are due to the study of excerpts from the novel “Broken sword” by T. Kasymbekov. Due to the fact that the object of the study is the semantics of texts of the type of silence, linguistic and cultural cognition and issues of ethnolinguistics of the Kyrgyz people are reflected. The study analyzes the interpretation of paralinguistic means in the text. Along with linguistic studies, the results of analytical studies are determined on the example of problems inherent in psycholinguistics, sociolinguistics and ethnolinguistics.

Түйүндүү сөздөр: коммуникация, вербалдык эмес каражаттар, унчукпоо тибиндеги тексттер, сүйлөө, стратегия, тактика, таасири, семантика.

Ключевые слова: коммуникации, невербальные средства, тексты типа молчания, говорение, стратегия, тактика, влияние, семантика.

Key words: communication, non-verbal means, text of silent type, speech, strategy, tactics, influence, semantics.

Акыркы он жылдыкта тил илиминде вербалдык эмес пикир алышуунун көп багытта изилдениши анын вербалдык

семиотика менен болгон тыгыз карым-катышынын өзгөчө интерпретацияны (түшүндүрмөлөрдү) туудурганы менен шартталат. Сүйлөшүүдөгү унчукпоону лингвисттер вербалдык эмес каражаттардын тутумунда изилдесе, анын уникалдуулугуна, универсалдуулугуна башка көптөгөн илимдин тармактары да көңүл буруп, психология, аналитикалык философия, маданият, адабият жана дин таануу сыяктуу илимдер өз максаттарына ылайык ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзүп келет. Көп учурда унчукпоону багытына жараша изилдеген тигил же бул илимий билимдер фрагментардык мүнөзгө ээ болуп, унчукпоонун ар тараптуу, көп жактуу теориясы иликтөөгө алынды.

Кыргыз тил илиминде окумуштуу Т.С.Маразыков өзүнүн изилдөөсүндө таарынган учурдагы унчукпоо кубулушун өзүнчө бир текст болуп саналарын, ал тилдик эмес факторлордун фонунда гана мазмунга ээ болорун далилдеген [5]. Ал эмгекте: “Вербалдык эмес негизде *нааразылык, таарыныч, ыза болуу, өкүнүү, жек көрүү, иренжүү, түңүлүү* же жана башка сыяктуу мазмун туюндурулат. Таарынуунун деңгээли, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү адресанттын кабагынан, көз карашынан, мимикаларынан, кыймыл-аракетинен деталдашып туюндурулат. Унчукпоо түрүндөгү текстте семантика-структуралык интеграция экстралингвистикалык факторлордун активдүү катышышы аркылуу ишке ашат. Унчукпоонун мотивдери, жагдай-шарттары, информативдик-коммуникативдик табияты ар башка мүнөзгө ээ. Көркөм стилдеги жазуу түрүндөгү унчукпоо текстинде текстти интеграциялоочу, уюштуруучу экстралингвистикалык факторлор активдүү роль ойнойт”, - дегенине кошулабыз [1, 113].

Пикир алышууда унчукпоо өзгөчө компонент катары роль ойноп, баарлашуу процессинде коммуникациялык мааниге ээ болуу менен, коммуникативдик түрдүү кызматты аткарууга жөндөмдүү. Унчукпоо маалымат алмашуунун жагдай-шартына, социалдык жана психологиялык факторлорго жараша ишке ашып, диалогдук кырдаалда,

тактап айтканда, сүйлөшүүгө эки же андан ашык адамдардын катышуусунда гана анын конкреттүү мааниси аныкталат.

Орус окумуштуусу В.В. Богдановдун пикирине таянсак, унчукпоо – бул кеп маданиятында кездешкен факты, аны кайсы маданияттын өкүлү болбосун, ким болбосун, өз кебинде сөзсүз колдонот жана анын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар. Ал: “Молчание – факт речевой культуры, считается с которым приходится всякому, кто имеет отношение к самой этой культуре. Молчание вездесуще и неигнорируемо. Существуют неговорящие члены общества, но не существует таких, которые бы никогда не молчали. Можно сказать поэтому, что в известном смысле молчание доминирует над словом и довлеет слову: оно очевидно и – в этой очевидности – не менее парадоксально, чем слово”, - деген [3,12].

Бул изилдөөнүн актуалдуулугу унчукпоо тибиндеги тексттердин кыргыз тил илиминде жетиштүү деңгээлде изилденбегендиктен, ушул максатка ылайык, унчукпоонун ар кандай кырдаалдардагы маанисин коммуникативдик аспектте аныктоо аракетин көздөйбүз.

“Унчукпоо” сөзүн кантип түшүнсө болот? Катардагы адамдардын түшүнүгүндө: унчукпоо – бул сүйлөшүүнүн жоктугу, башкача айтканда сөз айтылбаган кез. С.И. Ожеговдун “Толковый словарь русского языка” сөздүгүндө “молчать” деген сөз төмөнкүдөй маанилерге ээ: “1. эч нерсе дебөө, эч кандай шыбыш чыгарбоо; 2. ... бир нерсе же кимдир бирөө тууралуу эч нерсе айтпоо”. [7,364] А.П.Евгеньеванын редакторлугунун астында чыккан “Орус тилинин сөздүгүндө: “унчукпоо - 1. Эч нерсе айтпоо, дебөө, шыбыш чыгарбоо; 2. Тынчтыкты бузбоо, үн бербөө; 3. Кимдир бирөө жөнүндө же бир нерсе тууралуу ооз ачпоо, сыр кылуу, жашыруун сактоо; 4. Үн катпоо, өзү жөнүндө маалымат бербөө”, - деп айтылат [6].

Прозалык чыгармаларда каармандардын кебиндеги унчукпоо коммуникациялык маани берүүчү компонент болуп саналат. Адабий диалогдун контекстинде унчукпоо табигый сүйлөө актысына караганда, өзгөчө коммуникативдик жүккө

ээ. Жазуучу каармандардын вербалдык баарлашуусу менен катар унчукпоосу аркылуу үн катпоонун мотивдерин, анын пайдалануу ыкмаларынан анда катылган жүйөлөрдү, маалыматтын маңызын, түпкү же ички ой-туюмдарын чагылдырып берет.

К.Т.Рудольфовнанын “биз кайсы бир учурда айткан сөзүбүздүн пайдасыз экенин түшүнүп, жыйынтык чыкпасына көзүбүз жеткенде максаттуу түрдө атайын унчукпайбыз”, - деген оюна толугу менен кошулабыз. Төмөнкү тексти карап көрөлү: *«Салтанат бүтүп Нүзүп чатырына келди. Ал катаал. Чатырга кирип, суюк сары мурутунун бир жагын тиштеп, көздөрүнүн алды диртилдеп, ойлонуп, төргө оң тизесин муштуму менен мадап таянып отура кетти. Шерали жанында эле. Ал кубанычтуу ууртун дагы эле жыя албай:*

– Эми эмне кылабыз?- деп сурады, Нүзүптү жадырап тиктеп. Нүзүп укмаксан болуп, кайта ага кыжыры келгенсип, кабагын түйүп, унчукпай койду. Шерали томсоруп, шагы сынып отуруп калды» [4, 71].

Талдоого алынып жаткан тексттен окурман унчукпоодон сырткары мында окуяны баяндоого катышкан тилдик каражаттар менен бир канча вербалдык эмес каражаттардын тыгыз айкалышына күбө болот. Нүзүптүн *сары мурутунун бир жагын тиштеп, көздөрүнүн алды диртилдеп, тизесин муштуму менен мадап таянып ойлуу отурушунан*, берилген суроону жоопсуз калтырып, унчукпай коюусунан, анын каардуу учурун, өз заарына ууккан абалын, ачуусун кимден чыгарууну билбей туттуккан, өзүн араң басып отурган каармандын пикирлешин тоготпогондугу, теңине албагандыгы, айткан кеп пайдасыз экендигине көзү жеткен, сес көрсөткөн өткүр мүнөз адамдын образы тартылат. Мында унчукпоо перс элинин “Акылсызга эң мыкты жооп – унчукпоо”, - деп айтылган макалындай мотивде колдонулду.

Унчукпоо айрым учурларда макулдукту, ойго кошулгандыкты билдириши ыктымал. Сүйлөшүү учурунда баарлашуучу берилген суроого жооп бербесе, анын макул

деп айтылган ойго кошулгандыгын болжолдоого мүмкүндүк берет. Адресаттын унчукпоосунун себеби жана анын мааниси, башкача айтканда унчукпоонун семантикасы бир эле учурда эки милдетти аткарат: маалыматтык жана стратегиялык. Мисалы: ... Айзаада көшөгөдө экен. Тушуна келишти. Бекназар башын ийкеп сура дегендей түр кылды Жамгырга. Ар кимиси ар жерде катып жамырап карап калган эл күбүр-шыбыр болуп түйшөлүп кетти. Жамгыр:

– Айзаада! - деди катуу. Айзаада үн берген жок. Жамгыр дагы катуурак сурады:

– Айзаада! Ушердесиңби, эмне унчукпайсың! Мен атаңмын... Үн бер...

– Ушердемин... - деди Айзааданын титиреген үнү. Былк этпей, дем тартпай эл тыңшап калды. Эмне айтар экен? Жаптык кылар бекен? Кептен чалынар бекен балаң кургур...

– Зордук көрдүңбү? Ала качып келдиби?

Кыйлага чейин унчукпай калды Айзаада. Кулбатыр бирдемеден шекиий көзү кызарып өрөпкүй баштады. Бекназар томсоруп кетти. Дагы сура дегендей ишарат кылды Жамгырга.

– Айзаада! Коркпо, кагылайын, мен турам го жаныңда, зордоп апкелген болсо, «зордоп апкелди» деп түз айт, коркпо! Айзаада!

Айзааданын титиреген үнү чыкты:

– Жок...

– Алдап апкелдиби?..

– Жок...

Жамгыр ээринө өбөктөгөн бойдон туруп калды. Тегеректеги эл жаш келинди алкап, дуулдап кетишти [4, 283].

Кырдаалга жараша Айзааданын унчукпоосу анын алып качууга макул экендиги тууралуу маалыматты туюндурду. Анын үн чыгарбаган стратегиясынан үй-бүлө куруу максатында, ал үйгө сүйгөнү менен бирге өз эрки менен келгендигин баамдоого болот.

Тактап айтканда, адам унчукпай турганда, анын унчукпоосу "Ооба" сөзүнүн ордуна жооп болуп, ошону

менен бирге кандайдыр бир маалыматтык милдетти аткарат деп айтууга да болот. Маселен, *Өмүрүндө ноюп, чөгүп көрбөгөн катуу баш адамдын үнү каргылданып чыкты. Ал кымызга анча алдыргансып калды. Көөдөнүнөн армандуу үшкүрүк чыкты.*

– *Абил! Бекназар! Силер мен Кокондо турганда неге бир барбадыңар? - деп кайгырып сурады. Бекназар Абилди карады, Абил Алмамбетти карады, Алмамбет оңтойсуз абалга кабылып, кере кулач зор далысын үңкүйтүп, унчукпай отурду [4, 158].*

Мында чыгарманы окуган окурман Алмамбеттин унчукпоосунан берилген суроо менен макул экендигин, “ооба, барбадык” деген жоопту алуу менен катар, Мусулманкулдун Кокон хандыгын бийлеп турган мезгилде барган учурун, анын агасына жасаган сый-урматын, мамилесин, “өзүнө өзү бий” атыктырган окуясынан улам, инисине болгон таарынычын, мына ушул себептен улам улуусунан озунуп туугандары, кичүүлөрү да ордого кайра барбаганын, анын үн чыгарбай койгонунан түшүнүүгө болот.

Кээде унчукпоо баарлашкан адамдардын арасындагы психологиялык таймашты, тымызын кармашууну, “кансыз согуш” сыяктуу ички эрегишүүнү да туюндурат.

Маселен, ... *Эңгезердей төрт азамат замбилге колдошуп, тизе бою сандыктай чулу коргошун дөңгөч көтөрүп келишти. Эч шашышпай, Мусулманкулду жыгып тактага жаагынан башын койдурушту. Мусулманкул өзү койду. Көзүн жумбады. Ушул табында да тиги аваз кылып түйшөлүп турган элдин арасын аңтаргандай. Ушул табында да мыкчыйып эрди кымтылуу, дагы эле бир билгени, дагы эле ичине катып турган бир аргасы бар өңдүү. Желдеттер коргошун дөңгөчтү эми колдошуп төртөөлөп көтөрүп Мусулманкулдун башынын үстүнө акырын коё башташты.*

Эл дуулдап кетти. Тиги чайхананын балаханасында отурган ордо кишилери да козголуп кетти. Кудаяр-хан мойнун созуп ордуна тура калды. Касым миңбашы көзүн

мадырайтып, бакырышын дем тартпай күттү. Нияз кушбеги булбул сайрап турган салкын бактын ичинде жалгыз отургансып башын бир жагына кыңырайтып колундагы бир баш буудайды кыялданып нары-бери тегеретип ойногонсуп жымыйып отурду.

Кедейбай датканын зааркангандан бети тырышып, семиз эриндери жарым ачылып селдейди.

Баш сөөк акырын бычырады... Жаак акырындап жалпак болуп баратты. Эки көз чекчейип... улам чекчейип... чекчейип... сыртка бөлт-бөлт чыга түштү... Дагы **кын деген үн болбоду**. Эзилген кара кан уйпаланган көгала муруту ылдый мөлтүрөп жерге тамды.

Карышкыр сыяктуу аёну билбеген бул катуу адам ая дегенди да билбей өлүмдү карышкырча кабыл алды [4, 175].

Вербалдык эмес каражаттар, анын курамына кирген унчукпоо коммуникация процессинде адамдын абалын, сезим-туюмун, эмоциясын туюндурууда информативдүү булак болуп саналары жогорудагы текст аркылуу берилди. Унчукпоо пикир алышууда адресант тууралуу түрдүү маалыматтардын булагы катары кызмат аткарат да, көркөм адабиятта каармандын ички дүйнөсүн, мүнөзүн, жүрүш-турушун ачып берет.

Талдоого алынган текстте Мусулманкулдун өлүм астында түрдүү жан чыдагыс кыйноолорго унчукпоосу, бакырышын, жансоога сурап кыйкырышын же жардам сурап кайрылышын күткөн, табалоо менен жымыйып тиктеп, кечирим суроосунан үмүт кылган душмандарынын көзүнчө кыңк дебегени, үн чыгарбаганы, тескерисинче, ошол чарасыз абалында да эрдин тиштеп, көзүн жумбай, элдин арасын антарып тиктешинен, анын абдан кайраттуу, чыдамкай, майтарылбас эр жүрөк, эрктүү адамдын образын көрүүгө болот. Ошону менен бирге кезегинде анын да аёну билбеген мыкаачы, катаал мүнөздүү, бекем тартипти карманган адам болгондугу тууралуу маалыматты ала алабыз.

Унчукпоо тибиндеги тексттерде маалымат алмашуунун дагы бир ыкмасы, каармандын ички абалы, пикирлешине болгон терс мамилеси да сүрөттөлөт. Мында жазуучунун сөз

менен айтуусунун кажети жок, каармандын унчукпоосу аркылуу анын мүнөзүнүн өзгөчөлүгү, адресантка болгон мамилеси туюнтулат.

Алсак, *Карап тургандардын аңы учту. Абил бий эшикке чыгып да койгон жок. «Келсин алдыма өзү» деп отурду. Бекназар биртке эсине келип, эшиктен кирип, босогодон жогору өтпөй токтоп, салам айтты. Абил бий башын ийкей, саал тынчы кете копиолуп, үнсүз алик алды. Бекназар улагага сыңар тизелеп отура калып:*

– Бий, - деп акырын баштады, - бу менин кой оозунан чөп албаган бечара тууганым эшигиңизде керилип калыптыр, күнөөсү болсо күнөөсүн мойнума алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим...

Абил бий:

– Төргө өт, баатыр, - деди шашылбай. Бекназар сес кылдыбы, өчөштүк билдирдиби, улагага сыңар тизелеп отурган бойдон, унчукпай былк этпей койду. Абил бий да экинчи сазе кылган жок [4, 352].

Үзүндү тексттеги кырдаалдан белгилүү болгондой, Абилдин үнсүз алик алышы менен Бекназардын унчукпоосу ички психологиялык чыңалган процессти чагылдырып, тирешүүнү туюндурду. Бекназардын Абилди тоготпогон абалын, сес көрсөткөн жагдайды, жактырбаган, менменсинген эмоциялык ички, көргүсү келбеген, айласыз, ыргылжың абалын сүрөттөгөн сырткы чыңалуусу аркылуу анын индивидуалдуулугун көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, конкреттүү бир шартта унчукпоо жөн гана тынчтыктын болушун аныктабастан, каармандардын башка бир семиотикалык кодго өткөндүгүн маалымдайт. Мындай учурда унчукпоо менен катар тилдик элементтердин айкашып сөз менен айтып бере албаган ал-абалды туюндурууга болот.

В.Н.Бабаян өз изилдөөсүндө унчукпоонун стратегиялык ресурстарын билдирген "ниеттер тобун" төмөнкүчө бөлүп карайт:

1) унчукпоо – бул макул болуу;

2) билбегендиктен унчукпоо же жооп бергиси келбеген учурдагы унчукпоо же компетентсиздик деп эсептеген жагдайдагы унчукпоо;

3) терс эмоциясын билдирүүдөгү унчукпоо, аффект абалындагы унчукпоо, психологиялык жана физиологиялык жактан жабыркаган учурдагы кеп;

4) сүйлөшүп жаткан жагдайга же пикирлешине болгон кызыгуунун жоголгон учурундагы унчукпоо;

5) суроо берүүдөгү же суроо иретиндеги унчукпоо;

6) коргонуу стратегиясы катары унчукпоо;

7) макул болбогон учурдагы унчукпоо;

8) каршылык көрсөтүүдөгү унчукпоо;

9) аралашкысы келбегендиктен унчукпоо; [2]

Жогорку классификация боюнча алсак, сүйлөөчүнүн унчукпаганы менен, угуучунун унчукпаганы да, демилгеленген, атайын, максаттуу түрдө унчукпоо же жооп катары унчукпоо экендигин белгилей кетүү керек. Мында кыргыз элинин менталитетиндеги өзгөчө кодго ээ болгон, сүйлөшүү маданиятынын айрым бир өзгөчөлүгү тууралуу кеп кылуу зарыл. Маселен, улуудан кеп талашпоо, сөздү буруп сүйлөбөө, теңсинбеген учурда унчукпай коюу, аралашкысы келбегенде үндөбөй коюу же “улуулар айтканда кичүүсү тыңдоо керек” деген принциптерди алып карай турган болсок, булар батыштын маданиятына такыр каршы келип калышы мүмкүн. Себеби, сүйлөшүү учурунда адресаттын унчукпай коюусу, адресантты бүдөмүк ойго алып келип, натыйжада көздөлгөн максат ишке ашпай калышы, күтүлбөгөн кырдаалдардын жаралышы толук ыктымал.

Биз унчукпоону байланышты ишке ашыруунун өзгөчө түрү экенин билебиз. Бул абал – вербалдык жана вербалдык эмес тилдердин ортосундагы сүйлөшүүнү ишке ашыруучу өтмөк (пункт). Бир жагынан алганда, унчукпоо – бул сөз эмес. Буга карабастан, бул маалыматты жеткирүүдө өтө кыйын деп саналган сезимдерди билдирүүдө коммуникативдик оор жүктү аркалап, лингвистикалык мазмунга ээ болот. Унчукпоо көп маанилүү жана көп

функциялуу. Ал аркылуу адам жашоосундагы баарлашуулар, мамилелер жана алардын мааниси камтылып берилет. Башкача айтканда, коммуникативдик маанидеги унчукпоонун жардамы менен жөнөтүүчүдөн алуучуга белгилүү бир маалыматты бере алат жана ал адекваттуу чечмеленет.

Жыйынтыктап айтканда, унчукпоо тибиндеги тексттердин семантикасы төмөндөгүдөй маалыматтык белгилерге ээ:

1. Унчукпоонун кайсы гана түрү болбосун, сөзсүз бир маанини билдириши;
2. Белгилүү бир ойду туюндурууда вербалдык эмес материал катары колдонулушу;
3. Коммуникативдик функция аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу;
4. Жыйынтык-бүтүм чыгаруу милдетин аткара алышы;
5. Көркөм ыкмада туюндурулушу;
6. Логикалык багытта ой жүгүртүүнү, ой калчоону талап кылышы;

Жогорудагы унчукпоо тибиндеги тексттердин туюндурган семантикасы вербалдык каражаттар менен тыгыз байланышта гармониялуу айкалышуусу аркылуу оригиналдуу тексттин түзүлүшүнө толук негиз бере алат.

Я.В.Шабанованын пикири боюнча, унчукпоо – баарлашуунун бир компоненти. Унчукпоо байланыш-катыштын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Баарлашуу унчукпоо актыларынын жана ар кандай катышта башка кеп аракеттердин дайыма өз ара тыгыз байланышында ишке ашат [8].

Кыргыз элинин сүйлөшүү учурундагы унчукпоосу дүйнөлүк тилдер картасында кыргыз маданиятын башка маданияттан айырмалаган, философиялык бүтүндөй көз караштарды чагылдырган, андан тышкары, адамды таанып билүүдө өзүнчө бир феномен катары иликтөөнү талап кылган вербалдык эмес каражат десек жаңылышпайбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили. Стилистика. – Б.:2015. – 256 б.
2. Бабаян В. Н. Молчащий наблюдатель и феномен молчания как коммуникативная стратегия в диалоге // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. 2002. № 2. URL: <http://psibook.com/sociology/molchaschiy-nablyudatel-i-fenomen-molchaniya-kak-kommunikativnaya-strategiya-v-dialoge.html>.
3. Богданов В.В. Молчание как нулевой речевой знак и его роль в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. Межвуз. сб. науч. тр. - Калинин, 1986. - с. 12-18.
4. Касымбеков Т. “Сынган кылыч”: Тарыхый роман. - Кайрадан иштелип, 5-бас. - Б.: Кыргызстан, 1998. 712 б.
5. Маразыков Т.С. "Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты", 2004.
6. Словарь русского языка: В 4-х т./АН ССВР, Ин-т русского языка / под ред. А.П.Евгеньевой. -2-изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азбуковник, 1999. - 944 с.
8. Шабанова Я.В. Речевой акт «МОЛЧАНИЕ» в структуре вербальной и невербальной коммуникации. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://tpl1999.narod.ru/WEBLSE2007/Shabanova LSE2007.html>.

Рецензент: Абдрасулова Э.К. –

И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын башчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, доценти.

Педагогика

УДК 811.512.154:8.362

Акматова Б.И.

*Ж. Баласагын атындагы КУУ,
Бишкек*

Акматова Б.И.

КНУ им. Жусупа Баласагына, Бишкек

Akmatova B.I.

J.Balasagun KNU, Bishkek

**Эл аралык мамилелер адистигиндеги студенттерге
кыргыз тилин окутууда иш кагаздарынын үлгүлөрүнүн
стилин калыптандыруу**

**Формирование стиля образцов деловых бумаг в
изучении кыргызского языка у студентов по
специальности международные отношения**

**Restoring the style of samples of business papers on the
study of the Kyrgyz language to students in the specialty of
international relations**

Аннотация: Бул макалада иштиктуу стилдин расмий колдонулушу, анын бөлүнүшү каралып, дипломатия жөнүндө түшүнүк берилет жана кыргыз тилиндеги дипломатиялык стилдин өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынат.

Аннотация: В этой статье исследуются особенности дипломатического стиля кыргызского языка.

Annotation: This article explores the peculiarities of the diplomatic style of the Kyrgyz language.

Түйүндүү сөздөр: дипломатиялык мамиле, дипломатиялык чөйрө, расмий-иштиктуу стиль, дипломатиялык каттар, кептик үлгүлөр.

Ключевые слова: дипломатические отношения, дипломатическая среда, официально-деловой стиль, дипломатические письма, речевые модели.

Key words: Diplomatic relations, diplomatic environment, official and business style, diplomatic letters, speech models.

Санариптик технологиялар жана дүйнөлүк маданияттардын ааламдашуу заманында тилди сүйлөшүү чөйрөсүнө багыттап окутуу бүгүнкү күндө тил үйрөтүү методикасында өтө актуалдуу болууда. Тилди окутууда стилге кайрылып кетпей коюуга болбойт. Стил – бул өзү эле айтып тургандай, кептин белгилүү бир максатка жана пикир алмашуунун чөйрөсүнө ылайыкташуусу. Пикир алмашуу чөйрөсү бир эле улуттун ичинде эмес, ар түрдүү элдер менен мамиле түзүүдө да ар түрдүү багытта болот. Мисалы, чет өлкөлүктөр менен илимий, көркөм-адабияттык, расмий, турмуштук ж.б. чөйрөлөрдө баарлашууга туура келет. Булардын баарынын максаттары ар башка болгондуктан, кептеги тил каражаттарынын тандалыштары жана алардын өз ара бөлүнүштөрү да бирдей болбойт. Мына ушул ири өзгөчөлүктөр стил деп саналат.

Жалпы тил илиминде стилдин түрлөрү төмөнкүлөр: оозеки сүйлөшүү стили, көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль, расмий-иштиктүү стиль.

Иштиктүү стиль расмий жагдайда билдирүү, маалымдоо үчүн колдонулат. Аны төмөнкүдөй кылып бөлүштүрүүгө болот:

1) укуктук-ченемдик документтердин, мыйзамдардын тили;

2) административдик-укуктук ишмердүүлүктө кездешкен иш кагаздарынын стили (буйрук, жарлык, тескеме, протокол ж.б.);

3) расмий сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнүн тили.

Иштиктүү стиль иш кагаздарынын бардык түрлөрүн тариздөөгө негиз болот. Ошондой эле расмий-иштиктүү стиль – мамлекеттик-жарандык жана муниципалдык, укуктук, дипломатиялык чөйрөлөрдө оозеки да, жазуу да формасында колдонулат. Мунун баары дипломатиялык

катнаштарда административдик-укуктук мамилелерди жөнгө салат.

Расмий иштиктүү стилге речтик үлгүлөр, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жалпыга бирдей таанылган жана кабылданган формалары, материалдын стандарттуу баяндалышы, татаал кыскартылган сөздөрдүн колдонулушу ж.б. көбүрөөк мүнөздүү.

Расмий-иштиктүү стилди ар бир иш чөйрөсүнө карап, аларды стиль алдындагы түрлөргө бөлүүгө болот. Бул макалада биз дипломатиялык стилдин өзгөчөлүктөрүн карап көрөбүз.

Дипломатия – бул эл аралык келишпестиктерди тынчтык каражаттары менен чечүүнүн искусствосу. Ошондой эле дипломатия – бул эл аралык мамилелерге гармониялуу таасирин тийгизүүчү, белгилүү бир эрежелердин жана салттарга баш ийген техника жана чеберчилик.

Дипломатиянын тили – эки башка түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулган айтым. Биринчиден, бул тил, ал тилде расмий дипломатиялык катнаштар жүргүзүлөт жана эл аралык келишимдер түзүлөт. Экинчиден, бул жалпыга бирдей кабыл алынган дипломатиялык сөздүктүн курамын түзгөн атайын терминдердин жана фразалардын жыйындысынан турат.

Азыркы учурда расмий дипломатиялык катнаштарды бирдей жүргүзүүчү жана эл аралык келишимдерди түзүүдө милдетүү бирдиктүү бир тил жок. Бирок тарыхта француз тили бирдиктүү дипломатиялык тил катары кабылданып келгендиги боюнча фактылар бар.

Азыр акырындап тилдердин теңдиги принциби бекемделип келатат. Сейрек учурларда гана айрым мамлекеттик органдар тарабынан дипломатиялык документтер, анын ичинде кат жазышуулар өздөрүнүн эне тилдеринде жүргүзгөндүгү да кездешет.

“Дипломатиялык тил” түшүнүгүнүн экинчи мааниси атайын терминдердин, айтымдардын, дипломатиялык

лексикондун жыйындысы катары кабылданат. Мисалы: “арбитраждык териштирүү”, “нота”, “вето” ж.б.у.с.

Дипломатиялык документтердин стили, анда кездешкен стиль Х.Вильднердин “Дипломатия техникасы” эмгегинде кеңири берилген.

“Дипломатиялык стиль, – деп жазат Х.Вильднер, – биринчи кезекте жөнөкөй жана айкындыгы менен айырмаланат. Бул жерде сөздү тандоодо жөнөкөйлүктүн классикалык түрү колдонулуп, ошол учурда гана ылайыктап тандап алуу чеберчилиги”.

Дипломатиялык терминология саясий-социалдык байланыштар менен карым-катнаштар жөнүндө мамлекеттин накта маалыматтарды жыйноо, кабыл алуу, иштеп чыгуу, жеткирүү иши менен тыгыз байланышта жүрөт.

Азыркы учурда дипломатиялык кызматтын масштабы уламдан улам кеңее баштады: мамлекет, өкмөт башчыларынын расмий жолугушуулары, саммиттер, ЕАЭБ биримдиги ж.б. уюмдардын ортосунда туруктуу байланыштар күндөн-күнгө жанданууда.

Ар бир тил өзүнүн сөздүк корундагы дипломатиялык терминдерди өз жолу менен калыптандырып, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн сактоодо.

Дипломатиялык сөздөрдүн негизги лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн төмөнкүдөй топтоштурууга болот: жалпы элдик лексикадагы орду, алынган сөздөрдүн маанисинин тарышы же кеңейиши, синонимдик, антонимдик касиеттери, дипломатиялык түшүнүктү билдирүү касиети ж.б. Атап айтсак, *элчи, баш консул, дипломатиялык иммунитет, дипломатиялык корпус, өзгөчө тапшырма жүктөлгөн элчи, эл аралык байланыш, тышкы соода, үчүнчү өлкө, өнөктөш өлкөлөр* ж.б.

Ушул жерден *өнөктөш* сөзүн алсак, буга чейин анын мааниси улуттук оюндарда кеңири колдонулуп келген. Кийинчерээк *шериктеш* сөзү *Көз Карандысыз Мамлекеттердин шериктештиги* деген термин менен көбүрөөк активдешкен. Ал эми азыр *өнөктөш өлкөлөр* деген

сөз Бажы биримдигинен кийин өтө активдеше баштагандыгын көрүүгө болот.

Дегеле, дипломатиялык чөйрөдө дипломатиялык документтерди жүргүзө билүү өзүнчө искусство болуп саналат.

Дипломатиялык документтер – бул расмий документтер, “мамлекеттик кагаздар” болуп саналат. Дипломатиялык документтерде стилистикалык жактан такталып, фразалардын музыкалуулугу эмес, анын берилген маселе боюнча мамлекеттик саясаттын маанисин, так позициясын билдирген сүйлөмдөрү, мазмуну менен абсолюттук түрдө дал келгендиги боюнча айырмаланып турат.

Дипломатиялык тексттерде ыраазычылык билдирүү ички сезимдерди өзгөчө баса белгилеп көрсөтүү орун алган. Мисалдардан карап көрөлү.

“... Демократиялык өзгөрүүлөрдү жасоо жана рынок мамилелерин өнүктүрүү боюнча биздин аракеттерибизге колдоо көргөзгөнү үчүн Франциянын өкмөтүнө жана элине ыраазыбыз”. (03.03.2017 КР Президенти А.Атамбаевдин Франция менен дипломатиялык мамилелердин түзүлгөнүнүн 25 жылдыгына байланыштуу куттуктоо телеграммасы).

“Биздин өлкөлөр ортосунда дипломатиялык мамилелердин орногонуна 25 жыл толгон жылы Сизди куттуктоо мен үчүн өзгөчө жагымдуу” (09.11.2016, Президент А.Атамбаевдин Дональд Трампты АКШ Президенти кызматына шайланышы менен куттуктаган телеграммасы).

“Қазақстан мен Сербия арасындагы өз ара қарым-қатынастың дамып келе жатқанына қуаныштымын”. (04.04.2017, Казакстан Республикасынын Президенти Н.Назарбаевдин Александр Вучичке Сербия Республикасынын Президенти болуп шайланышына байланыштуу куттуктоо телеграммасы).

Булардан тышкары жогорку бийликтеги кызмат адамдарынын жеке салымдарын белгилеп экспрессивдүү-эмоционалдуу кылып көрсөтүү салттуу көрүнүш болуп калган. Алсак:

“В последнее время отношения между нашими странами приобретают всё более динамичный и содержательный характер. В этом – Ваша немалая личная заслуга.” (РФнын мурдагы президенти Д.Медведевдин австралиянын премьер-министри Джулии Гиллардга юбилейине жөнөткөн куттуктоосу).

“Мен Сиздин иштеги кажыбаган аракетчилдигиңизди, анын ичинде былтыр октябрь айындагы экономикалы кызматташтык боюнча өкмөттөр аралык комиссиянын Экинчи отурумун өткөрүүгө кошкон зор салымыңызды жогору баалайм.” (31.01.2017, КР Президенти А.Атамбаевдин Корея Республикасынын Президентинин милдетин аткаруучу Хван Ге Анга жөнөткөн куттуктоо телеграммасы).

“Биздин мамлекеттер ортосундагы достук жана кошуналык жакын мамилелерди чыңдоого жана арттырууга Сиздин жеке салымыңыз баа жеткис.” (05.10.2016, КР Президенти А.Атамбаев Тажикстан Президенти Эмомали Рахмонду туулган күнү менен куттуктоо телеграммасы) ж.б.

Дипломатиялык иштерде экспрессивдүү-эмоционалдуу компоненттин мааниси абдан чоң. Ал дипломатиялык лексиканын позитивдүү коннотациялары, создөрү менен коштолот. Аларда “азыркы учурдун жана келечектин баасы жогорку баскычка чыгарылат. Ошондой эле эки тараптын тең канааттануусуна жогорку баалар берилет. Мисалы:

“Мен ишенем, бүгүнкү жолугушуу биздин достук иш-аракеттерибизге кошумча импульс берет.”

“Биздин сүйлөшүүлөр кыргыз-накистандык кызматташууну бардык тармактар боюнча жандандырууга жаңы импульс берет деп ишенимдүүлүк менен айткым келет.”

“Ар кыл багыттардагы эки тараптуу мамилелердин өнүгүшүнө кубаттуу түрткү берет.” ж.б.

“... Кыргыз-тажик кызматташтыгынын мындан ары ийгиликтүү өнүгүшү Сиздин жеке көңүл бурушуңуз жана зор аракетиниз менен ажырагыс экенине терең ишенем.” (05.10.2016, КР Президенти А.Атамбаев Тажикстан Президенти Эмомали Рахмонду туулган күнү менен куттуктады) ж.б.

Бүгүнкү күндө дипломатиялык катнаштарда тилдик стандарттын – айтымдардын, сөз тизмектеринин бар экендигин айтууга болот. Анткени буларсыз дипломатиялык документтерди элестетүүгө болбойт. Бул даяр стандарттар документти даярдоо убакытты да үнөмдөөгө шарт түзөт. Мындай сөздөрдүн арасына *конструктивдүү диалог, жогорку деңгээлде, туруктуулуктун кызыкчылыгын көздөө, элдин жыргалчылыгы үчүн ж.б.у.с. создөрдү кошууга болот.*

Булар менен катар документтердин соңунда жеке каалоолор менен бирге өлкөгө, элге карата бири-бирине жакшы тилектерди айтуу менен жыйынтыкталат. Мисалы:

“Президент Алмазбек Атамбаев Президент Пак Кын Хеге чың ден соолук, бакыт-таалай, бакубаттык жана мамлекеттик ишине чоң ийгиликтерди, ал эми дос Корея Республика элине тынчтык менен гүлдөп өсүүнүн каалады.” (3.10.2016)

“Президент Алмазбек Атамбаев Германия Федеративдүү Республикасынын Федералдык Президенти Йоахим Гаукка жана Германия Федеративдүү Республикасынын Федералдык канцлери Ангела Меркелге чың ден соолук жана мамлекеттик ишине ийгиликтерди, ал эми дос герман элине бакубаттык менен гүлдөп өсүүнүн каалады.” (3.10.2016)

“Алмазбек Атамбаев Си Цзиньпинге чың ден соолук, бакыт-таалай жана мамлекеттик ишинде ийгиликтерди, ал эми Кытай Эл Республикасынын дос элине тынчтык менен гүлдөп өнүгүүнү каалады.” (01.10.2016)

Жыйынтыктап айтканда, эл аралык мамилелер адистигиндеги студенттерге кыргыз тилинен сабак берүүдө грамматикалык материалдар менен дипломатиялык кептин кыргыз тилиндеги формалары менен кошо үйрөтүү алардын келечегине, ишине жакшы таасирин тийгизет деген ойдобуз.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Казарцева О.М. Культура речевого общения; теория и практика обучения: Учебное пособие. – М., 2001.
2. <http://www.akorda.kz/ru>
3. <http://www.president.kg>
4. Джон Вуд и Жан Серре. Дипломатический церемониал и протокол. –М., Прогресс, 1976.
5. Попов В.И. Современная дипломатия. Теория и практика – М.: Научная книга, 2000. – 573 с.
6. Холопова Т.И., Лебедева М.М. Протокол и этикет для деловых людей. –М., ИНФРА-М, 1995.

Рецензент: Мусаева В.И. – педагогика илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун профессору.

Батыркулова А. Б.
Кыргыз Билим берүү
Академиясынын аспиранты
Батыркулова А. Б.
аспирант Кыргызской
Академии Образования
Baturkulova A. B.

**Алыкул Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасын окутууда
окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүү
Развитие творческих мышлений учащихся в процессе
преподавания поэмы “Жеңишбек” А.Осмонова
Creative thinking development of schoolchildren in the
process of teaching poem "Jenishbek" by A. Osmonov**

Аннотация: Макалада адабият сабагында А.Осмоновдун “Жеңишбек” поэмасын окутууда окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүүнүн ыкмалары каралган. Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдөгү инновациялык процесстер чечмеленген.

Аннотация: В статье рассмотрены методы развития творческих мышлений учащихся в процессе преподавания поэмы “Жеңишбек” А.Осмонова. Говорится о развитии творческих способностей учащихся

Annotation: The article describes the methods of the development of creative thinking of students in teaching of the poem "Zhenishbek" a. Osmonov. Refers to the development of creative abilities of pupils

Түйүндүү сөздөр: ыык, жөндөм, коммуникативдик маданият, интерактивдүү усул, чыгармачылыкты өнүктүрүү, чыгармачылык менен ой жүгүртүү, эки бөлүктүү күндөлүк, эссе, көркөм окуу

Ключевые слова: умение, способность, культура, коммуникация, интерактивный подход, развитие творчества, творческое мышление, две части дневника, очерки, литературные чтения

Key words: skill, ability, culture, communication, interactive approach to the development of creativity and creative thinking, and the two parts of the diary, essays, literary readings

Кандай гана керемет шык болбосун ал өзүнөн өзү, окуп-үйрөнүүсүз, иш-аракетсиз өнүгө албайт. Бул жөнүндө көптөгөн изилдөөлөргө таянган окумуштуулардын корутундулары ырастайт. Баланын катылып жаткан жөндөмдүүлүктөрүнүн ачылышына мүмкүнчүлүк берүү үчүн ар тараптуу окутуу-өстүрүү керек. Педагогикада бир нерсеге жөндөмү жок адам болбойт деп эсептейт. Бирок жөндөмдүүлүктү өркүндөтүүгө, же жарым-жартылай өркүндөтүүгө, же таптакыр жок кылууга болот. Балдардын көп кырдуу жөндөмдүүлүктөрүн максаттуу, массалуу түрдө өнүктүрүүгө мектеп гана мүмкүндүк берет. Окуучуга кичинесинен баштап ар түрдүү иштерде өзүн активдүү көрсөтүүгө мүмкүндүк берүү керек. Билим-чыгармачылыктын пайдубалы. Көп нерсе билген, көп окуган мугалим гана өз окуучусуна таасир калтыра алат. Өзүнүн адабият мугалими Войзеховичти улуу окумуштуу Н.М.Пирогов эч качан эсинен чыгарган эмес. Белгилүү педагог Водовозов, методист, академик М.А.Рыбникованын да окуучуларынын эскерүүлөрүндө аларды өмүр бою эстеп калганын айтышат. Мындай бийиктикке көтөрүлгөн мугалимдер аз эмес.

Көркөм чыгармаларга окуучуларды кызыктыруу мектептен башталып, бул адабият мугалимине тикеден-тике байланыштуу. Орто мектептин жогорку класстарынын окуучулары адабий китепти жөн гана окуп койбостон, ага сын берет, баалайт, талдайт, өз элегинен өткөрөт. Адабият мугалими өз ишине канчалык кызыкса, окуучуларды ошончолук кызыктырат, тартат. Тажрыйбалуу адабият мугалимдери окуучулардын адабиятка болгон кызыгуусун өстүрүү үчүн кам көрөт. Окуучулар менен байланышты

уюштурууда мугалимдин коммуникативдик маданияты чоң роль ойнойт.

Окуучулардын окуп билим алуудагы иш аракетинин сапаты көбүнчө мугалимдин сабакка даярдануусуна көз каранды болот. Сабакка даярданууда мугалим бир топ маселелерди чечет: окуп үйрөнүлүүчү материалдын көлөмүн белгилейт, сабактын окутуучу жана тарбиялоочу максаттарын аныктайт, сабакты уюштуруп өткөрүү маселелерин ойлонуштурат, көрсөтмө таркатма материалдарын даярдайт. Ошондой эле, окуучулардын деңгээлине жараша суроолорду, өткөн теманы кайталоо, сабакты бышыктоо үчүн суроолорду даярдайт. Мугалим программадагы материалды ансыз деле жакшы билиш керек. Эгерде сабак убагында мугалим конспекттен көзүн албай айтып түшүндүрсө жана ошол учурда педагогикалык процесстин жүрүшүн байкабай калса, анда ал окуучулардын окуу иштерине жетекчилик кыла албайт. Сабактын планынын негизги маанисинин жана зарылдыгынын бири ушул. Интерактивдүү усулдарды пайдаланып окутуу – бул окуучулардын ар түрдүү чөйрө менен өз ара активдүү кызматташуусуна, биргелешкен ишмердиктерин өнүктүрүүгө багытталган окуу процессинде демократиялуу, гумандуу, адилеттүү болгон окуу чөйрөсүн түзүү, анын бардык катышуучуларынын мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай болгондугуна карабастан бардыгы бирдей абалда өз ара аракеттенүүсүн көздөйт. Мындай шартта балдарда командада иштөө, кызматташуу көндүмдөрү калыптанат, өз ара жардамдашуу жана кыйын кырдаалдарда бири – бирине колдоо көрсөтүү сезимдери өөрчүйт, өз күчүнө болгон ишеними артат. [ЭД]

Жаш муундар ар бир сабакта жаңы, кызык нерселерди билгиси келет. Кызыктуу да, натыйжалуу да билим бериш үчүн мугалимден чоң жоопкерчилик талап кылынат. Айрым учурларда чыгарма канчалык таланттуу жазылса да, ал жөнүндө айтуу ошончолук кыйын, ал эми окутуу андан да татаал болушу мүмкүн. Андай чыгармалардын бири бар болгону 156 саптан турган “Жеңишбек” поэмасы жалаң гана

А.Осмоновдун эмес, бүт кыргыз адабиятынын шедеврлеринин бири. Адабият сабагында Ата Мекендик согуш темасындагы поэмаларды окутуу Алыкул Осмоновдун Жеңишбеги аркылуу жыйынтыкталат. Поэма 1945-жылы 13-декабрда жазылган. Ар бир сабынан адамдардын Ата Журтка деген жана ата менен баланын ортосундагы сүйүүнүн ысык илеби уруп турат. Поэманын алгачкы үч строфасындагы лирикалык чегинүүнү мисалга келтирип, сынчы Ш.Үмөталиев мындайча жазат: «Эмне деген ажайып укмуштуу саптар! Мындагы поэзия, музыка, сыр – айтып түгөткүс. Аны айтып бериш үчүн акындыкындай, Алыкулдукундай гана сүйүү, сезим жана талант керек... Алыкулдагы бир касиет анын ар бир сөзү сапка сабы, строфага строфа, чыгарманын бүт бою менен кучакташа түшөт да, ташка тамга баскандай кашкаят да турат. Чыгармалары комуздун кылындай сезгич жана сак: бирдеме алып же кошоюн десең бүт денесине доо кетет да, кол тийгизбейт. Эгер болбой бирдемесин алып таштасаң, бир мүчөсүнөн ажырагансып калат, кошо турган болсоң, баркытка кийиз жамагансып, көзгө деле өөн учурайт, мен Алыкулдуку эмесмин деп, одурайган жамаачынын өзү эле айтып коёт» [1] Кандай улуу сөздөр.

Поэмада бардык окуя Миңбайдын айланасына топтолгон. Таягын таянып, жалкоо толкунду телмире тиктеген, көл кылаасында дагы эле жападан жалгыз турган карыянын үмүттүү элеси көз алдыга улам тартыла берет. Анын оюнда Жеңишбеги баягыдай эле эркелеп тургандай.

Дүйнө-өмүр, уул бердиң, бала бердиң,

Дүйнө-өмүр, алоолонуп жана бердиң.

Неге сен алыс кеткен сапарыңан,

Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң? «...Бул «Жеңишбек» поэмасынын көркөмдүк түзүлүшүнүн чордону, философиялык маңызы. Адамдын тагдырындагы не бир күтүлбөгөн имерилиштерди, психологиялык «жарылууларды» сүрөттөө жагынан бүткүл ажарын ачып көркүнө чыккан сонун сапаттарды алдын ала белгилеген чыгарма болду десек жаңылышпайбыз. Мына ушул жагынан

алып караганда поэма жанр катарында А.Осмоновдун чыгармачылыгында классикалык көркөмдүк баскычка көтөрүлдү. Поэма-ой жүгүртүү, поэма-легенда, поэма-аллегория, реалисттик жана философиялык поэма акындын кыргыз поэзиясына түздөн-түз кошкон поэтикалык салымы». [2. 89.]

Ушул шедевр чыгарманы окутууда окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн кантип өнүктүрүүгө болот? Интерактивдүү усулдарды колдонуу натыйжасын бере алабы? Окутуунун натыйжалуу болушу- усулдарды туура тандоого, максаттарды туура коюуга гана эмес, окутуунун формаларын туура тандоого дагы байланыштуу. Ошондуктан, окутуунун формалары жана типтерин аныктоодо мугалим маанилүү орунду ээлейт.

Анда сабактын фрагментин түзүп көрөлү.

Сабактын темасы: «Жеңишбек» поэмасы

Сабактын максаттары:

- **билим берүүчүлүк:** Чыгарманы угуп, окуп анын мазмунун түшүнө алат; башка поэмалардан «Жеңишбектин» айырмасын, Миңбай карыянын арман-күйүтү жана анын табият менен гармониясы, поэманын эмоционалдык-экспрессивдүү күчүн, лирикалык чегинүүлөрдү тексттен мисал келтирүү менен далилдей алат.

- **өнүктүрүүчүлүк:** өз алдынча ой жүгүртүп, өз оюн айтууга көнүгөт, сөз байлыгы өсөт.

- **тарбия берүүчүлүк:** бири-бирин сыйлоого, колдоого, сабырдуулукка үйрөнөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде;

- чыгарманын мазмунун түшүнсө;
- чыгарманы талдай алса;
- каармандарга мүнөздөмө бере алса;
- өз оюн далилдүү айтып, идеяларын доскага же флипчартка жаза алса;
- кызыктуу сүйлөмдөрдү алып, цитата бөлүгүнө, ал эми анын кеңири маанисин комментарий бөлүгүнө жаза алса;
- аткарган иштерин презентация кыла алса;

- топтук ишти аткарууда бирин-бири сыйлап, уга билсе;

Сабактын тибин: Жаңы билим берүүчү

Сабактын формасы: өз алдынча, топ менен иштөө

Колдонулган ыкма: 5 мүнөттүк эссе, эки бөлүктүү күндөлүк

Сабактын жабдылышы: Эки бөлүктүү күндөлүк чийилген флипчарт (№1 тиркеме) ар бир окуучуга карандаш, сызгыч керектелет.

Процедура:

Теманы өтөр алдында Улуу Ата Мекендик согушка байланыштуу кандай чыгармаларды окуганын, кинофильмдерди көргөндөрү боюнча бир аз аңгемелешүү жүргүзүлөт. Доскада жазылган күтүү, Ысык-Көл, жеңиш, карыя деген түшүнүктөр катышкан к жазылып коюлат

1. - Балдар, доскада жазылып турган «күтүү, Ысык-Көл, жеңиш, карыя» деген түшүнүктөр катышкан кандай чыгарманы билесиңер? Оюңарды айтып көргүлөчү. Мугалим окуучуларга суроо менен кайрылат.

2. Окуучулардын жоопторун уккан соң, ушул төрт түшүнүктү катыштырып, 5 мүнөттүк эссе жазууга тапшырма берет. Жогорудагы берилген 4 түшүнүктү катыштырып окуучулар эссе жазышат.

(Мугалим 5 мин. убакыт берет).

- а) -жеке иштешет;
- б) -кошунасы менен иштөө;
- в) -класста окуу

Эссе жазылып бүткөндөн кийин, убакытты сарптап «в» вариантына өтсө да болот. Демек, жазгандарын жалпы класска каалоочулар окуп беришет.

Мугалим окуучуларды чыгарма менен тааныштырардан мурун бул чыгарма эмне жөнүндө болушу мүмкүн деп ойлойсуңар? деген суроону берүү менен сабакты баштайт. Чыгарманы мугалим көрктүү, комментарийлеп окуп берет.

Мазмун менен тааныштырган соң, классты үч топко бөлүп, аларга тексттен

- 1. өтө таң калтырган жерин;

2. өз турмушунда болгон нерселерди эске түшүрсө;

3. же ассоциация жаратса;

1. же жан дүйнөнө каршылык пайда кылган деп эсептеген сөз, сөз айкашы, ыр саптарын алып цитата бөлүмүнө, ал эми дал ушул цитатаны жазууга эмне мажбур кылды? Ал кандай ойлорду пайда кылды? Ошого байланыштуу кандай суроолор туулду? кеңири маанисин комментарий бөлүгүнө ар бири өз алдынча жазып тапшырат.

Үлгү:

Цитата	Комментарий
1.«Ба, чиркин! Турмуш канча мол болсо да, Ар дайым бир жеринен толбой калат. Күткөндөр тарай-тарай суулганда, Аксакал бир чал калды пристанда. Сүрдүгүп ташка тийген тулпарга окшоп, Жарыктык аяк шилтейт араң гана» 2. «Бир эмес, ындыны өчүп нечен курдай, Кур кайткан азыркыдай шордуу Миңбай. Бирок да үмүт чиркин курч эмеспи, Тереңден оргуп чыгат тим тура албай. 3.«Дүйнө-өмүр, энчи бердин, үй-жай бердин, Дүйнө-өмүр, алоолонуп жана бердин. Неге сен алыс кеткен	1.Бул саптар мага абдан таасир калтырат. Көз алдыма согушта кайтпай калган, Ата Мекенин коргоп жатып каза тапкан жоокер, анын туулуп өскөн эл-жери, жалгыз баласынан айрылып, туяксыз калган ата-энеси, алардын үмүтү жана кайгысы көз алдыга тартылат. 2. Күтүү кандай жаман. Өчпөгөң үмүт. «Ак кемедеги» Нургазы атасын зарыгып күтсө, мында Миңбай карыя баласын үмүттүү жол карап тосот. Эмне үчүн билсе деле үмүтүн үзбөйт болду экен, атасы, апасы, карындашы. Мени ушул нерсе абдан ойлондурду. 3. Миңбай чалдын курман болгон уулун күтүп, куру убара тартышы өзүнчө алганда жан кейитет.Миңбайдын куру бекер күтүүсүнө, арылбас капасына Ысык-Көл тең орток болот. ж.б.....азыр деле мигрант уул-кызын күтүп, жол карап жүргөн

сапарыңан Ээриң жайдакталып келдиң?»	жок кайра	ата-энелер канча? Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң? Башка чыгармаларда деле айтылгандай жакшылыктын жышааны эмес, ээсин жоготкондогу белги.
---	--------------	---

Ар бир топ аткарган иштерин презентация кылышат.
Мугалимдин суроолору коштолуп турат: -Ушул цитатаны
алганга эмне себеп болду? (оозеки оюн угуу) -Ушул цитата
дагы кимде бар. Кандай комментарий бердиңиз

Мугалим жана окуучулар аларга суроо берүү аркылуу
такташат жана жыйынтыкташат.

1. Эмне үчүн Жеңишбекти Миңбай үн катпай күндө
келип күтсө, энеси ууз кымызы менен кээде келип жаш төгүп
күтөт, а булардын кызы ата-энесине билгизбей күтөт?

2. Окуянын Ысык-Көлдүн боюнда өтүшүн кандай
ойлойсуңар? ж.б.

Потенциалы: Окуучулар бул ыкма аркылуу чыгарманын
мазмуну менен өзүнүн ой-пикирин жана жеке тажрыйбасын
байланыштырышат, алардын сабакка кызыгуусу артат.
Барактын комментарий бөлүгүнө ушул цитатаны жазуунун
себеби, ал кандай ой-пикирлерди жана суроолорду пайда
кылгандыгы жөнүндө комментарий жазышат. Чыгармаларды
бүгүнкү күндүн проблемалары менен байланыштырып
чечмелөө окуучулардын көркөм чыгармага болгон
кызыгуусун, адабий деңгээлин арттырат. Демек, эссе
жаздыруу, цитата, комментарий бири бирин толуктоо менен
окуучулардын активдешүүсүнө, чыгармачылыгынын
өсүүсүнө өбөлгө түзөт.

Пайдаланылган адабияттар

1. Үмөталиев Ш. Алыкул Осмонов, Фр., 1958, 110-б.
2. Асаналиев К. Өрдөн өргө, Фр., 1977. 89-б.
3. Эл аралык долбоор
4. Муратов А., Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2013.
5. *Оторбаев Б.К., Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. – Б.: 2008.*
6. *Кыргыз адабиятынын программасы. Б-2015*
7. Алымов Б., Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби/Б.Алымов.–Ф.:«Мектеп»,1981.-21

Рецензент: Рысбаев С.К. – педагогика илимдеринин доктору, профессор, КАОУнун.

Назарбекова К.У.
Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек
Назарбекова К.У.
КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек
Nazarbekova K. U
J. Balasagyn KNU, Bishkek

Академиялык окуу жана жазуу. Кыргыз сому
Академическое чтение и письмо. Кыргызский сом
Academic reading and writing. Kyrgyz som

Аннотация: Макалада байырка кыргыздар колдонгон акчалардын тарыхы, тыйындардын пайда болушу, алардын жүгүртүлүшү, аталыштары берилген. КРдын улуттук валютасынын постсоветтик аймакта биринчи жүгүртүүгө чыгарылышы, анын дизайны, сомдун тарыхы баяндалган.

Аннотация: В статье представлена история денег, использовавшихся древними кыргызами, история возникновения монет, их оборот и наименования. Рассказано о первом на постсоветской территории, выпуске национальной валюты КР о дизайне и истории сома.

Annotation: The article presents the history of money used by ancient Kyrgyz people, the history of the origin of coins, their turnover and names.

It states about the first issue of the national currency of the Kyrgyz Republic into circulation in the post-Soviet territory, about the design and history of the som.

Түйүндүү сөздөр: Акча, сом, тыйын, акча жүгүртүү, улуттук валюта, улуттук банк, белгилүү инсандардын портреттери, кыргыздын ыйык жерлери.

Ключевые слова: Деньги, сом, монета, денежный оборот, национальная валюта, национальный банк, портреты великих людей, священные места кыргызов.

Key words: Money, som, coin, money turnover, national currency, national bank, portraits of famous people, sacred places of the Kyrgyz.

Текстке чейинки тапшырмалар

1.«Сом» деген сөз кайсы тилден алынган жана акча деген терминди кайсы уруулар биринчи колдонушкан?

2.Мурунку акча белгилеринин аталыштары азыр кайсы аттарда сакталган?

3.Кыргыздар XV- XVIII кылымдарда кандай монеталарды жана акчаларды пайдаланышкан жана аталыштары кайсы тилден алынган?

4.Кыргыздар колдонгон монеталар тарыхчылар, изилдөөчүлөр тарабынан Кыргызстандын кайсы өрөөндөрүнөн табылган?

5.Акча менен байланышкан макалдардан жана фразеологизмдерден айтып бергиле жана маанисин чечмелегиле.

6.Кыргыз акчалары кайсы жерден басылып чыгарылат жана эмнелерден жасашат?

7.Улуттук валютанын жашоо мөөнөтү канча жыл?

Кыргыз сому

Кыргызстандын аймагында өздүк акча каражаттарынын пайда болуш тарыхы байыркы заманга тиешелүү жана байыркы түрк каганатынын пайда болушу менен байланыштуу. VII-VIII кылымдардагы отурукташуу жана шаардык маданиятынын өнүгүшүнүн негизинде Кыргызстанда өздүк акча каражаттарын чыгаруу зарылдыгы келип чыккан. Борбордук Азия жана түштүк Сибирден түргөш жаан башка түрк тилдүү уруулар Борбордук Азияга кирип келгенге чейин эле, ушул региондун Кытай менен соодасын улап, кытай акча системасы менен тааныш экендигин далилдеп турат.

Борбордук Азия жана түштүк Сибирде кеңири колдонулуп турган кытай монеталарынын аталышы катары

«монета», «деньги» деген түшүнүктүн астында «акча» деген термин биринчи жолу пайдаланылганы бекеринен эмес.

Караханиттер каганаты доорунда Кыргызстандын аймагындагы товардык акча өнүгүшү жогорку деңгээлге жеткен. Ошол кезде бир эле учурда Борбордук Тянь-Шань жана Жети-Суунун Тараз, Барскон, Баласагын жана башка бир катар шаарларынын зергерканаларында ар кандай сапаттагы жана номиналдагы монеталар чыгарылган. Каганаттын базарларында алтын монеталар – дилделер, ар кандай сапаттагы күмүш дирхемдер, күмүш, жез монеталар жүгүртүүдө болгон.

XV- XVIII кылымдарда кыргыздар чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиянын монеталарын пайдаланышкан. XIX кылымда Кокон хандыгынын монеталары, андан соң, Россиянын акчаларын кеңири колдонууда болгон.

Азыркы кыргыз тилиндеги акчаны атоо үчүн негизги терминдер XV- XVIII кылымдарга туура келет, бул «деньги» (кийинчерээк «таңга», «теңге», «пул», «кокон тыйын», «сом», «дилде» ж.б. терминдер менен аталган. Кокон тыйын термини жыйырма тыйын наркындагы күмүш монетасын түшүндүрөт. Кийинчерээк тыйын деген сөз кыргыз тилинде майдалоо үчүн монетанын аталышы катары сиңип кетти. Ошондуктан КРнын улуттук валютасын майдалоо үчүн акча белгилери нукура кыргыз сому менен «тыйын» деп аталып калды.

«Сом» деген сөз дээрлик түрк тилдеринин көбүндө жана тажик тилинде «рубль» дегенди түшүндүрөт. Бул сөз түрк тилинен алынган «өзөктүү», «монометтүү» деген мааниде колдонулат. Кыргызстандын совет доорунун акча жүгүртүү тарыхы Россиянын жана бардык союздук республикалардагы акча жүгүртүүсү менен окшош. 1938-жылдын үлгүсүндөгү 1, 3, 5 сом наркындагы советтик акча белгилеринде биринчи жолу кыргыз тилиндеги «сом» деген жазуу пайда болгон. КРнын негизги акча бирдиги болуп - сом болуп саналат. «Сом» деген терминге башка альтернатива жок, ошондуктан бул сөз Кыргызстандын улуттук валютасынын акча бирдиги катары сакталууда.

КРнын улуттук акча бирдиги – сом өлкө эгемендүүлүк алгандан кийин, 1993-жылы 10-майда жүгүртүүгө чыгарылган. КМШ өлкөлөрүнүн ичинен Кыргызстан улуттук валютаны биринчилерден болуп киргизген. Биринчи чыгарылган банкнотторунда кыргыздын элдик баатырлары Манастын сүрөтү, кийинки акчалардын биринчи бетинде өлкөнүн белгилүү инсандарынын сүрөттөрү, экинчи бетинде кыргыздын белгилүү ыйык жерлеринин сүрөттөрү тартылган.

Сом 1993-жылдын 14-майында кечки саат 18:00до Кыргызстандын аймагында мыйзамдуу валюта катары алынган. Сом - постсоветтик аймактагы рублден кийинки эң биринчи валюта болуп эсептелинет. Сомдун отуздан ашык коргоо элементи бар. Аларды улуттук банк сыр катары сактайт. Жыл сайын 50 тонна кыргыз акчалары жок кылынат. 2010-жылдан тартып, 1, 5 жана 10 сомдук акчалар жүгүртүүдөн алынып салынган. Кыргыз валютасынын дизайны төрт жолу өзгөргөн. Алар ийкемдүү келип, беш миң ирет бүктөсө да болот. Эски сомдор жок кылынгандан кийин, калдыктары картон жасоого жөнөтүлөт. Эгемендүүлүктүн 25 жылдыгына арналган 2000 сомдук банкноту Европа мамлекеттеринин жана КМШ өлкөлөрүнүн арасында 2018-жылдын мыкты регионалдык банкноту болуп табылган.

Тексттен кийинки тапшырмалар

Эки топ болуп иштөө

1-топ.

Кыргыз акчаларында кайсы белгилүү инсандардын сүрөттөрү түшүрүлгөн, алардын кыргыз элине жасаган эмгектерине токтолгула.

2-топ

Акчанын 2-бетиндеги кыргыздын белгилүү ыйык жерлеринин тарыхын айтып бергиле.

2.Акча силер үчүн эмне?

3.Берилген сөз айкаштарына сүйлөм түзгүлө.

Алтын монеталар, түрк тилдери, акча жүгүртүү, улуттук валюта, эски сомдор, көз карандысыз мамлекеттер, улуттук валютаны сактоочу жай, акча алмашуу курсу.

4. Берилген сөздөрдүн маанилештерин (синонимдерин) аныктагыла.

Алгачкы, колдонуу, киргизүү, түс, турукташкан, жасалгалоо, нарк, мезгил.

5. Акча жөнүндө айткан белгилүү инсандардын улуу сөздөрүнөн жазып келгиле, айтып бергиле.

6. Тексттин бөлүктөрү бири-бири менен кандай байланышкан, маанилик бүтүндүгү барбы?

7. Акча боюнча сүйлөмдө берилген ойлорду өзүңөрдүн пикириңердин негизинде толуктагыла.

а) КМШ өлкөлөрүнүн ичинде.....

б) Советтер Союзу кулагандан кийин.....

в) Ар бир мамлекет өзүнчө.....

г) КРнын акча бирдиги - сом.....

д) Металдан жасалган тыйындар.....

з) Акчанын кесепетинен жагымдуу жагдайлар.....

8.Тексттен үч сүйлөмдү тандап, белгилүү маалымат (тема) жана жаңы маалымат (рема) бөлүктөргө ажыраткыла, түшүндүрүп бергиле.

9.Акча менен байланышкан азыркы мезгилдеги турмуштук мисалдардан келтиргиле.

Пайдаланган адабияттар:

1.Койчуев Т., Плоских В. В мире денег Б. 1993

2.Нумизматические наследие Кыргызстана Б.2002

3.Центральный банк и национально-денешное обращение Б. 2002

4. Койчуев Т., Плоских В. Сом – проблемы и надежды Б. 1994

5.Кыргыз сому 26 жашта Де-факто гезити, 10-май, 2019-жыл.

Рецензент: Чыманов Ж. – педагогика илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы КУУнун профессору.

Түмөнбаева Ч.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Тумонбаева Ч.
КНУ им. Ж.Баласагына
Tumonbaeva Ch.
J. Balasagyn, Bishkek

**Кыргыз тили жана адабияты сабагында
этнопедагогиканын ролу**

Аннотация: Этнопедагогиканын өрнөктүү идеяларын жана салттарын коомдо, үй-бүлөдө, билим берүү мекемелеринде пайдалануу, кайра жаратуунун теориялык жана методикалык негиздерин иштеп чыгуу. Азыркы мезгилде жаш муундарды тарбиялоо процессин жалпы адамзаттын жана нагыз улуттук дөөлөттөрдүн негизинде өркүндөтүү талабын коюу зарыл.

Аннотация: Применение идей и традиций этнопедагогики в обществе, в семье, в учреждениях образования, разработка теоретических и методических основ преобразований. В данное время необходимо ставить требование совершенствования процесса воспитания молодого поколения на основе общечеловеческих и национальных традиций.

Annotation: Application of outstanding ideas and stadions of etno pedagogy in the society, in thefamily, in the educational istituhons, to develop the theoretical and methodological foundations of transformation. At this time, it is necessary to put regurements to improve the process of educating the yong generation on the basis of universal and hystenc national achievements.

Түйүндүү сөздөр: элдик тарбия, руханий маданият, адеп-ахлак, акыл жана дене бой маданияты, ден соолук, улуттук оюндар, элдик өнөр, улуттук дөөлөттөр.

Ключевые слова: народное воспитание, духовная культура, нравственность, культура ума и телесной культуры, здоровье, национальные игры, народное творчество, народные ценности.

Key words: national education, spiritual culture, morality, culture, of mind and the body culture, health, national games, folk art, and national values.

Кыргыз тили жана адабияты сабагын этнопедагогиканы пайдалануу, элементтерин колдонбой элестетүү мүмкүн эмес. Этнопедагогиканын объектиси элдик педагогикада да өзүнө таандык бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен тыгыз байланышта. Этнопедагогиканын илимий-теориялык мааниси менен катар практикалык мааниси да өтө зор. Ал коомчулукту, мугалимдерди, ата-энелерди көп кылымдык сыноодон өткөн педагогикалык акыл-ойлор, тарбиялоонун ийкемдүү, таасирдүү усулдары, жол-жоболору менен куралдандырат, жаш муундарга өзүнүн рухий көрөңгөсүн, нарк-насилин нукура элдик нарк-дөөлөттөр менен байытуу, өркүндөтүү үчүн шам чырак катары кызмат кылат. Ошондой эле этнопедагогикалык изилдөөлөр орчундуу саясий-идеологиялык мааниге да ээ. Жер жүзүндөгү ар бир улут тарыхый тажрыйбалардын негизинде урпактарынын улам алгалап өсүшү үчүн не бир кайталангыс, салттуу маданият түзүүгө умтулуп, рухий маданият чөйрөсүндө өзүн башка бирөөнөн кем баалаган эл болгон эмес.

Жазылган карт тарых ичинде дүйнөнү титиреткен Египет, Ассирия, Эллада, Рим, Византия, татар-монгол, аксак Темирдин империялары урап жок болду. Ал учурдагы Евразияны солкулдатып турган элдер жок болуп, башка элдерге сиңип, азыр тарыхтан гана окуп калабыз. Ал эми кыргыз эли өзүнүн элдик атын, тилин, дилин, көөнөрбөс көркөм дүйнөнү камтыган маданиятын андап билген киши ойго салаар орошон ойчулдугун 4000 жылдан бери сактап келатат.

Нечендеген замандар бою элдигин, улуттугун жоготпой келгендиктин себеби эмнеде? Анын себеби биз тээ байыркы бабаларыбыз жаратып, муундан муунга кастарлап өткөрүп келген улуу эпосторубузда, улуттук дөөлөттө, улуттук дөөлөт элдин тилинде, дүйнө таанымында, салтында, наркында, демек, дилинде, көөнөрбөс маданиятында. Улуттук дене тарбия оюндары да элдик маданияттын бир бутагы катары чың, чымыр денеге негиз салуу менен бирге, жаштардын руханий саламаттыгынын да булагы болуп келген.

Кыргыз элинде «салтуу оюндар», «акыл оюндары», «ат оюндары», «кыймыл оюндары», «өспүрүмдөр оюндары», «кыз оюндары», «спорт оюндары» ж.б. **400гө** жакын улуттук оюндары бар. Мынча сандагы оюндар башка бир да улутта жок. А түгүл, азыркы дүйнөлүк спортто да 400 түр жок. Ошондой эле кыргыздын улуттук оюндарын өткөрүү үчүн эч кандай стадиондун, спорт сарайлардын, спорт залдардын, атайын даярдалуучу кымбат баалуу спорттук шаймандардын да кереги жок, талаа-түз болсо болду, ал эми спорттук снаряддарды ошол эле жерден 5 мүнөттө даярдап алса болот. Анын үстүнө алардын көпчүлүгү күнүмдүк тиричиликте колдонуучу буюмдар. Ал оюндар өздөрүнүн түзүлүшү боюнча жылдын мезгилдерине карата жаралып, ар мезгилге өз оюну бар. Демек, жаз-жайына, күз-кышына карабай улуттук оюндар үзгүлтүксүз өтүп келген. Жамгыр көнөктөп төгүп, жер кар борошолоп, бороон болуп атса да ойноло турган упай, тогуз коргоол, коен тебиш өндүү оюндарды чыгарышкан.

Улуттук оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү. Оюндар өспүрүмдөрдү элди, жерди, мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, акыл-эстүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө тарбиялоодо **элдик педагогиканын түбөлүк адатка айланган талабы** болгон. Улуттук оюндарды адамзаттын көп кылымдык маданиятын сактап келаткан кенч катары бааласак болот. Анткени оюндар улуттун материалдык, руханий чыгармачылыктарынын бардык тармактарын камтыйт.

Ата-бабаларыбыз ар кыл татаал кыйынчылыктарга моюн сунбай, аларга туруктуулук, эпчилдик, билгичтик менен каршы тура алчу жарандарды жаратуу үчүн аларды бала кезинен көндүрүшкөн. Анын негизги жолдорунун бири улуттук оюндар эле. Кыргыздын улуттук оюндарына көз чаптырып көрсөк – ар бир оюндун өз максаты, балдардын, жаштардын кайсы бир касиетинин пайда болушуна, анын өнүгүшүнө шарт түзгөн оюндар. Мына ошол ар кыл оюндарга кызыктыруу менен балдарды акырындык менен **тарбиялоону** башташкан. Маселен тестиер балдар **«Кан таламай»** оюнун өздөштүрүшкөн соң **«унайга»** өтүшкөн, **«уюм тууду»** оюнунан кийин **«тогуз коргоолго»** өтүшкөн, **«үч тапан»**, **«оңко»** оюндарынан кийин **«ордо»** оюнун өздөштүрүшкөн. Мунун өзү жөнөкөйлүктөн татаалдыкка өтүүнүн эң сонун мисалы. Балдардын, жаштардын ар кыл мүчөлөрүнүн өнүгүшүнө себепкер ар түрдүү кызыктуу оюндар болгон. Мисалы **«топ таш»**, **же «чакмак алуу»** оюнунда манжалардын күчү чыңалып, эпчилдик өнүксө, **«ат капля»**, **«коен тебиш»** оюндарында ич, бел булчуңдары чыңалат. **«Оромпой»**, **«Аркан тартыш»** (**«Ит тартыш»**) оюндарында сан, бут булчуңдарынын чыңалышына өбөлгө түзүлсө, **«Чикит»**, **«Жөө чабыш»** оюндарында өпкөнүн көөп чыгышын, дем алуу процессин жөнгө салуу машыктырылган. Ал эми **«Жылаңач чабышуу»** чыдамкайлыкка үйрөтүүнүн өзү эмеспи.

Ушундай оюндар менен ата-бабабыз билгизбестен ысык-суукка чыдамдуу, чарчап-чаалыгууну билбеген, кыймылы ыкчам, ар нерсенин ыгын тапкан айлакер жарандарды өстүрүүгө шарт түзүшкөн. Ал эми **«Уюм тууду»**, **«Тогуз коргоол»**, **«Ордо»** оюндары аркылуу эсептөөгө, ой жүгүртүүгө үйрөтүшкөн. Бабаларыбыз улуттук оюндар кан тамырдын иштегенин жакшыртаарын, дегени ийилчээкке машыктыраарын жакшы билишкен. Ошон үчүн улуттук оюндарды жүрөгү таза, денеси чың, ой-сезими жогорку инсандарды өстүрүү үчүн пайдаланышкан.

Алгачкы жоокерликке даярдоо ыкмасынын абдан пайдалуусу элдик спорттук оюндар экени атам-замандан эле

белгилүү болуп, ал оюндар согушка даярдануунун, машыгуунун каражаты болгон. Көчмөндүк заманда туш тарабың бүт жоо, ошон үчүн жылдын мезгилине карабай күнү-түнү сак-сактап, кылычтын мизи кайралуу, найзанын учу бүлөлүү болуп, аттары тапталуу, өздөрү бапталуу болуу менен бирге коргонуу, чабуул коюу, буктурма сыяктуу тактикалык, жалпы казаттын жүрүшү тууралуу стратегиялык чечимдерди чыгарууга мүмкүнчүлүгү бар акылы зирек, ой калчай билген колбашчылар да болушу керек. Көчмөндөр үчүн зарыл болгон жоокерчиликке жаштарды оюнга кызыктыруу менен билгизбей даярдап келишкен. Ошон үчүн жамбы атмай, найза сайыш, кылыч чапмай, күрөш, көк бөрү, ордо, тогуз коргоол оюндары пайда болгон.

Жамбы атмай, найза сайыш, кылыч чапмай, күрөш оюндары жоокерчиликке алгачкы даярдык экени айтпасак деле көзгө даана көрүнүп турбайбы. Ал эми көк бөрү, ордо, тогуз коргоолдун жоокерчиликке кандай тиешеси бар деген азыркы учурга жүйөлүү суроо туулушу мүмкүн. Ал суроого жооп төмөнкүдөй.

Тогуз коргоол – логикалык жөндөмдүүлүктү, жол тапкычтыкты талап кылган татаал оюн. Бул азыркы тил менен айтканда башкы штабдын карта үстүндөгү согуштук оюну же стратегиялык жүрүштөргө үйрөтүүчү оюн. Оюнчудан акыл калчап ой жүгүртүү менен каршысынын коргоолдорун акырындык менен топтоп, утуп чыгыш керек, демек, жоонун жүздүгүн, миндигин, түмөндөрүн жок кылуу деген сөз. Баатырлар жеңип чыгуу өнөрүн кан кечкен согуш майданында эле эмес, тогуз коргоол оюну аркылуу да өздөштүрүшкөн. Согуш учурунда майданды толук көрө билүүнү, ой жүгүртүүнү, бирди берип онду алганды үйрөтүшкөн. Тогуз коргоол байыркы көчмөндөрдүн жашоого, айлана-чөйрөгө болгон көз карашынан улап келип чыккан баа жеткис эстелик. Кыргыз эли тогуз коргоол оюнун кылымдардан кылымдарга чейин жоготпой, унутпай сактап келе жатканы биз үчүн бир эсе сыймык, бир эсеп жооптуу. Анткени жаш өспүрүмдөрдүн ден соолугунун чың болушу менен катар, акылдуу болушуна да бабаларыбыз көп кам

көрүп ушул оюнду ойноп келишкен. Ошондуктан биз бул оюнду эл арасында үгүттөп, үйрөтүп жана ойноп кийинки муундарга калтырышыбыз парз. Тогуз коргоол оюнунун сак, гун, усундар доорунан бери 3 миң жылдык тарыхы бар. Аны **түрк тилдүү калктардын** арасында кыргыз, өзбек, казак, кытай, каракалпак, түрк, алтай элдери ойношот. «Манас» эпосунда да тогуз коргоол оюну эскерилип, байыртадан эле кыргыз эли ойноп келе жатканы айтылган.

Чүй өрөөнүндөгү Бурана тарых музейинде салмагы 200 кг барабар бетине тогуз коргоол оюну чегилген таш турат. Ал таш Кызыл-Суу өрөөнүндөгү Кашка-Суу айылынан табылып, музейге алып келинген. Ойнолуп олтуруп таштагы үйлөрдүн жетилгенине караганда, бул таштын чегилишине да бир топ кылым болсо керек. Фергана өрөөнү байыркы адамдардан калган эстеликтерди өз ичине камтыйт. Тогуз коргоол оюнунун эрежесин кагаз түрүндө 1900-жылы Мажар (Венгер) элинин окумуштуусу Д.Ж.Алмаши «Путешествие по Центральной Азии» (Будапешт, 1902 г. С.718-722) жазып кеткен.

Тогуз коргоол оюну шахмат менен окшоштугу бар экени жана айырмачылыктары жөнүндө далилдер бар. Тогуз коргоол оюну балдардын математика сабагын өздөштүрүүдө да чоң ролду ойнойт. Балдарды саноого үйрөтүү, жуп-так деген эмне экендигин, математикалык бардык амалдар да (кемитүү, кошуу, бөлүү, көбөйтүү) оюнда колдонулат. Логикалык элементтерди да үйрөтүүгө чоң пайдасы бар. (Чылымов А. 1994).

Ордо оюну – кыргыз элинин улуттук оюну экендигин тастыктаган көптөгөн изилдөөлөргө таянсак, бул оюнду кыргыз эли гана ойногондугу маалым. Бул азыркы тил менен айтканда согуштук тактиканын оюн түрүндө өтүшү. Ордо – бул жоокерлери бар хан же түмөн. ар бир чүкө өзүнчө бир отряд. Манас бабабыз баштаган баатырлардын бала кезинен баштап, өмүрүнүн акырына чейин ордо оюнуна кызыкканынын себеби бекеринен болбосо керек. Оюн кыймылдуу оюндардын катарынан орун алган бийик маданияттуу көп нерсени талап кылбаган физика, тарых,

алгебра, геометрия, химия жана башка илимдерди ичине камтыган оюн десек болот. «Ордо оюнун» жакшы жакка буруп, ар дайым эл арасындагы ынтымакка, достукка пайдалансак, кыргыз элинин адилеттүүлүгүн, меймандостугун, сабырдуулугун, улуулугун тастыктаган болор элек.

Көк бөрү – кылым карыткан оюн. Аны ата-бабаларыбыз аздектеп, сактап, муундан-муунга мурас катары өткөрүп келишкен. Оюндун кыргызча аты «улак тартыш» болсо, кыргыздын «чабандес» деген сөзү фарси тилинде «көк бөрүчү» деген мааниде айтылат экен (К.Карасаев «Камус наама Манас» сөздүгү» Б, 17. 30-б.). Оюн жаштарды түздөнтүз согуш талаасындагы жоокерчиликке үйрөтүү. Ат менен биригип кентаврга айлануу, ыкчам ой жүгүртүүгө, өнөктөрүн сезе билип, алар менен бирге бирдиктүү күч түзүү, бирдиктүү коргонуп, бирдиктүү чабуул коюуга машыгуу. Эр эңиш, тыйын эңмей көк бөрүнүн элементтеринин бири серкени эңүүгө, каршылашынан жулуп алууга үйрөтүү. «Көк бөрү» оюну кыргыз элинин байыртадан келаткан улуу эпосу «Манаста» да эскерилет.

Жоокерчилик заманда элдик оюндар да заманга жараша жоокерчиликтин түрлөрүн көрсөтүү болгон. Жоокерчиликке даярдануу катары «Көк бөрү» улакчынын тайманбастыгын, шамдагайлыгын, эпчилдигин, карандай күчүн, өжөрлүгүн, айлакерлигин талап кылат. Бул сапаттардын бирөө эле жок адамдан жакшы улакчы чыкпайт. Бул сапаттар менен деле куюндай ойногон өктөм, буура сан, таш туяк дулдулдар болбосо, атыккан улакчы деле эч нерсе кыла албайт. Оюнчу менен аты келишсе гана чыгаан улакчы чыгат, кентаврга айланат. Ошондой эле бул оюнда чабуул учурундабы же коргонуудабы, улакчылардын биримдиги, бирин бири айттырбай түшүнө билүүсү, б.а. жамааттык аракет зарыл. Мына ушундай касиеттери менен бул оюн көчмөндөр үчүн өздөрүн бабында, аттарын табында кармап турууга өбөлгө түзүп, жөн эле кумар кандыруучу оюн эмес, жоого дайыма даяр, камылганлуу туруунун бир ыкмасы болгон. Айта берсек мындай мисалдар көп.

Эми азыркы учурда спорт түрүнө кирген оюндарга токтололу. **«Ат чабыш»**, **«Аламан»**, **«Кунан чабыш»**, **«Жорго салыш»** өтүп эле аткансый, өнүгүп эле аткансыйт. Бирок бул чабыштарда чыныгы кыргыз жылкылары сыналбайт, англис жана орлов тукумундагы аттар сыналат. Чабылган аралык да кыска, анткени алар узак аралыкка чуркай алышпайт. Чыныгы кыргыз тукумундагы жылкылар гана узак аралыкка чыдашат. Андыктан ата-бабаларыбыз ардактап, муундан муунга өткөрүп келишкен калбыр өпкө жез канат, ташка салса тайбаган, тоого салса талбаган, чөлгө салса чаалыкпас кыргыз тукумундагы Камбар-ата тукумун көбөйтүшүбүз зарыл. Кыргыз баласы ат жалында төрөлүп, ат жалында торолуп, ат жалында жан берип келишкен. Алар жоо-жарагын жанына ала жүрүшүп, жашоо тиричилиги ат менен адамдардын биримдигине байланыштуу болуп, ат адамдын жакын досу, канаты катары көрүшүп, атка минген кыргыз эркин куштай учуп калчу.

Биз ата мурасы болгон жамбы атмай, эр сайыш, кылыч чапмай оюндарын жандандырышыбыз керек. Кыргыз элинин улуттук оюндары азыр кай бир дүйнөлүк спортко сиңип кеткенин көрүүгө болот. Мисалы **«эшек секирмей»** оюну учурда спорттук гимнастикада жүрөт. Англичандар биздин **«Ак чөлмөк»** оюнубузду бир аз өзгөртүү аркылуу **«Регби»** деп атап, **«Урма топ»** менен **«Чикит»** оюндарын бириктирип, бир аз өзгөртүү киргизишип, **«Гольф»** деп атап, дүйнөгө өз оюндары катары киргизишти. Күрөштүн кээ бир ыкмалары самбого сиңип кеткен. Азыр **«Кыргыз күрөшү»** деген ат менен жүргөн федерациялар чемпионаттарды, турнирди өткөрүп келет. Азыр бизде чыныгы кыргыз күрөшүн кайра жаратуу милдети турат. Өзүбүздүн ата мурасын кайра жаратуу, өнүктүрүү, күч органдарынын окуу жайларына сөзсүз түрдө окуу предмети катары киргизүү, бабаларыбыздын арбагын ыраазы кылуу менен өлкөбүздөгү бейпилдикти коргоого салым кошкон болоор элек.

Жыйынтыктап айтканда, биздин Кыргызстандын ааламы да чыныгы кыргызчылыкка, элдин салт-санаасына, дөөлөтүнө, маданиятына, улуттук оюндарына дилин

коюшкан балдардын деми, чыныгы кыргыздын аң-сезими, кыргыз дили үчүн күрөшүүбүз керек. 2014-жылы биринчи жолу өткөн дүйнөлүк көчмөндөр оюндары, 2016-жылы 2-дүйнөлүк көчмөндөр оюнуна кырктан ашык, 2018-жылы III дүйнөлүк көчмөндөр оюндарына жетимишке жакын мамлекеттен катышкан спортчуларга, өкүлдөрүнө, күйөрмандарга жогорудагы айтылган өзүбүздүн нукура салттуу оюндарыбызды даңазалай алдык деп сыймыктансак болот.

Пайдаланылган адабияттар

- 1.Алмаши Д.Ж. Путешествие по Центральной Азии. Будапешт, 1902 г.
- 2.Карасаев К. Камус наама Манас сөздүгү. 30-б.
- 3.Дюйшекеев Т. Искусство илеби. Б.2009
- 4.Токторбаев С. өспүрүмдөр оюндары. Б.1999, КЭС.

Рецензент: Осмоналиева Г.К. – филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун профессору.

Шаршенова Ы.

Дуйшоева Ш.

И.Раззаков атындагы КМТУнун

окутуучулары

Sharshenova Y.

Duishoeva Sh.

Teacher KSTU n. a. I.Rassakov

**Орус тилдүү студенттердин кебин кыргыз тилинде
калыптандыруу**

**Развитие разговора на кыргызском языке у
русскоязычных студентов**

**Development of conversation in kyrgyzsian language in
russian-used students**

Аннотация: Бул макалада орус тилдүү студенттердин кебин кыргыз тилинде калыптандыруу маселеси каралган.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема развития разговора на кыргызском языке у русскоязычных студентов.

Annotation: In this article, one of the problems of developing the conversation in the Kyrgyz language among Russian-speaking students was considered.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, өнүгүү, маселе, максат, каражат.

Ключевые слова: государственный язык, развитие, проблемы, цель, ресурсы

Key words: state language development, problems, purpose, resource

“Жети элдин тилин бил, жети түрлүү билим бил”, “Канча тил билсең, ошончо дил билесин” деген макалдардын маанисинин тереңинде жаткан ой, азыркы мезгилдеги мамлекеттик тилдин өнүгүү убагында, кыргыз тилинен орус тилдүү студенттерге жеткиликтүү билим берүү маселеси негизги орунда турат.

Адамдын эне тилинен башка, экинчи бир тилди үйрөнүү ошол тилде сүйлөө муктаждыгынан келип чыккан. Демек, бөтөн тилди окутуу процессинде студенттин ошол тилдеги өзгөчө оозеки кебин калыптандыруу негизги максат болуп эсептелет. Бөтөн тилди үйрөтүү ишинин бүткүл системасы да дал ушул максатка – окуучунун кебин өстүрүү негизине баш ийет. Ошондуктан бөтөн тилден сабак берүүчү мугалим үчүн кеп жана анын табияты боюнча негизги түшүнүктөр эң зарыл; ал түшүнүктөр бөтөн тилди үйрөтүүчү мугалим өздөштүрүүгө тийиш болгон теориялык билим.

Жаңы теманы өтүүдөн мурда окуучуларга күнүмдүк жашоодо кездешкен, темага багыт алдырууга даярдоочу, өзүнө тааныш чөйрө боюнча текстке байланыштуу кызыктыруучу суроолорду берүү аркылуу жаңы маалыматтарды түшүнүүгө даярдоону унутпашыбыз зарыл.

Бөтөн тилде кепти өстүрүү, аны калыптандыруу өтө татаал, бул иш чара мугалимден методикалык кылдаттыкты, көп жазуу билим жана билгичтикти талап кылган татаал процесс. Кепти өстүрүү кыйынчылыгы окутулуп жаткан тилдин окуучунун эне тилин эмес, дегеле адамдын сүйлөө кеби өзү татаал кубулуш катары бир нече илимдин үйрөнүү объектиси болуп эсептелет.

Психологиялык аспектиде алып караганда кеп - адам ишмердүүлүгүнүн өзгөчө түрү. Психологду кызыктыруучу маселелер- кептин туулушу, кабыл алышы, эске сакташы - кепти түшүнүү механизми. Психолог А.А.Леонтьев /1 20, 20/ «все мы говорим в (обычной) обыденной жизни, мы говорим почему то (мотив) и зачем –то (цель)», - деп белгилегендей, психологдор иликтөөгө алган кептик проблема – кептин мотиви жана максаты.

1. мотивация (кеп куруунун себеби)
2. кеп интонациясынын калыптанышы (оюнун калыптанышы)
3. ички программалоо (ички кеп же ичинен айтылган кеп)
4. программаны реализациялоо же ишке ашыруу (сүйлөп айтылган кеп)

Ал эми психологиялык аспектен алып караганда кеп тилдик белгилердин, каражаттардын карым-катнаш жасоо үчүн колдонулушу жана анын натыйжасы. Эгерде: "Тил адам

баласынын байланыш катышынын куралы” (В.И. Ленин) болсо,кеп «пикирлешүүнүн дал өзү» (В.М Головин), башкача айтканда, тил пикирлешүүгө зарыл болгон курал жана каражат: ал эми кеп-пикирлешүүгө керектүү каражаттардан тандалып, анын практикада колдонулушу. Лингвисттердин кароого алган проблемасы- пикирлешүүгө керектүү болгон тилдик каражаттар, структура, вербалдык жана вербалдык эмес белгилер.

Усулдук аспектеги кептик проблема аны калыптандыруу жана өстүрүү. Кепти өстүрүү процесси тилди үйрөнүп жаткан студенттин ишмердүүлүгү менен анын окутуп жаткан окутуучунун ишмердүүлүгүнүн системасынын турат.

Натыйжада психологду кептин максаты менен мотиви кызыктырса усулчуну анын усулу өзгөчө кызыктырат. Усулчунун ишмердүүлүгүнүн ядросун түзүүчү борбордук проблема- окуучунун кебин кантип өстүрүү керек? Албетте усулчу кептин психологиялык жана лингвистикалык табиятын терең билбей туруп, өз максатына жете албайт. Бирок бул кеп усулдук иштин объектиси катары өз алдынчалыкка ээ эмес дегендикке жатпайт. Окуучунун кебин өстүрүү усулу өзүнүн таанып-билүү объектисине, предметине түшүнүктөрүнө принциптерине ээ. Ошентсе да, усулдук кошулма илим катары мугалимден билимдин категориясын талап кылат, анткени кепти өстүрүүнүн усулдук жагдайын бир жактуу жана тар түшүнүүнү мектеп практикасында жетишсиз экендиги далилденди. Көп жылдар бою усулда окуучунун сүйлөө ишмердүүлүгүн кеп деп түшүнүү,анын кебин өстүрүүнүн жеке объектиси катары кароо өкүм сүрүп, тил үйрөтүү процесси максатка ылайык ийгиликке жете алган жок. Көрсө кептин тиешелүү деңгээлге жетишүүнүн анык иши табиятты өздөштүрүүнү талап кылат экен.

Ушуну менен катар орус тилдүү студенттердин ой жүгүртүүдөгү негизги куралы болуп көрсөтмө куралдар экендиги шексиз.Ошолордун бири сүрөт менен иштөө. Мугалим алдын ала даярдалган сүрөттү (мисалы, жаратылышта эс алып жүргөн балдардын сүрөтү) көрсөтүп, ошол боюнча сүйлөм түзүү.

- 1.Бул сүрөттө кайсыл жыл мезгили чагылдырылган?
2. Бул жерде кимдер эс алып жүрүшөт?
3. Алар эмне кылып жатышат?
4. Алардын кийимдеринин өңү кандай?

Демек, бул суроолор менен биз өз алдынча сөздүк менен иштөөсүн жана ой жүгүртүүсүн кеңейтүүнү камсыз кыла алабыз.

Жалпысынан кеп ички жана тышкы түргө бөлүнөт.

1. Ички кеп-пикирди кабыл алуу, угуу, ойлонуу процессин камтыйт. Адамдагы ички кеп өнүгө албайт.

2. Тышкы кеп-окуучунун туура кептик реакцияга ээ болушун, кепти маанисине карата кабыл алынышын ичине камтыйт.

Кеп формасы боюнча оозеки жана жазуу болуп эки түргө бөлүнөт.

Оозеки кеп- пикирди угуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүнө таянат.

Жазуу кеп – бөтөн тилдин графикалык өзгөчөлүгүн өздөштүрүү менен чектелбейт. Бөтөн тилдеги жазуу кеби ошол тилде жазуу формасында пикирге карата билүү процесси менен байланыштуу. Кептик ишмердүүлүк өзүнүн максаты боюнча экиге (айрым адабияттарда үчкө) бөлүнөт.

Монологдук кеп – сүйлөөчүнүн маалымат берүү максатындагы пикири. Монолог белгилүү бир жыйынтыкталган пикирден турат. Ал жазуу же оозеки чыгарма формада болушу мүмкүн.

Мисалы: “Менин атым – Ольга. Мен он сегиз жаштамын. Биздин үй бүлө чакан. Апам, атам жана мен. Биз Бишкек шаарында жашайбыз”

Диалогдук кеп-жандуу пикирлешүүгө негизделген сүйлөшүүнүн бул түрү өзүнүн ситуациялуулугу менен айырмаланат.

Турмуш – тиричилик чөйрөсүндө оозеки сүйлөшүү М:

Адилет китепканачыдан:

- Сиздерде Ч.Айтматовдун “Жамийла” повести барбы? – деп сурады

- Ооба бар. Азыр таап берейин.
- Үйгө алып кетүүгө болобу.
- Үч күнгө алып кеткенге болот.
- Ырахмат.

Же болбосо:

- Сагын, сен тапшырманы аткардымбы?
- Ооба, сенчи?

- Мен аткарып келдим.

деген сыяктуу күнүмдүк турмушта колдонулуучу сөздөр кепти өстүрүүдө негизги өзөк болуп бере алат.

Полилогдук кеп- монолог менен диалогдун суммасынан турган сүйлөшүү сферасы. Методикалык изилдөөнү талап кылат.

“Биз университетке келе жаттык. Мен жана курбум. Алды жактан Миша көрүндү: -Салам,- деди

- Салам, кайдан келе жатасын?-деп сурады курбум Аня

- Китепканадан, - деп жооп берди Миша

- Жүр, чогуу басалы, -деп аларды карап калдым”.

Кеп өзүнүн колдонуу чөйрөсүнө карата сүйлөшүү жана китептик илимий кеп болуп бөлүнөрү белгилүү. Кеп ишмердүүлүккө ээ болуу билгичтиги жана көндүмү бир-бирине тыгыз байланышкан төрт түрдүү: угуу, сүйлөө, жазуу жана окууну камтыйт. Азыркы мезгилде окуучунун кебин талапка ылайык өнүктүрүүнүн эң зарыл шарты да анын ушу төрт түрүн байланышта өстүрүү ишине түздөн-түз багынарына усулчулар бөтөнчө басым жасай башташты. Мындай тенденция адегенде экинчи тилди окутуу чет элдик усулга таандык. Атап айтканда америкалык психолог В.Риверс дүйнөлүк масштабдагы популярдуу усулдун кемчилиги катары кептик ишмердүүлүктүн төрт түрүнө бирдей мамиленин жасалбагандыгын белгилөө менен аталган усулду катуу сындаган. Экинчи тилди талапка карай өздөштүрүү үчүн речтик ишмердүүлүктүн төрт түрүн тең калыптандыруу зарылдыгы азыркы усулда кызуу иликтөөгө алынып жаткан проблема.

Окуучунун бөтөн тилдеги кебин өнүктүрүү деген түшүнүк анын үйрөнүп жаткан экинчи тилде пикир алышуу мүмкүндүгүнө ээ болуу үчүн зарыл билимди өздөштүрүү, белгилүү кептик билгичтикке үйрөтүү. Айрыкча бөтөн тилде окуучунун кептик билгичтикке ээ болушу татаал процесс. Окуучу бөтөн тил боюнча тиешелүү билимге ээ болуп туруп да, пикирлешүүгө чыга албай калышы мүмкүн. Мындай учурда мугалим пайда болуу механизмдеги психолингвистикада кептик процесс үч звенодон тураарын билиши шарт.

-ориентациялык звено (кептин мотиви, кептик реакциянын пайда болушу).

-пландаштыруу звеносу (айтылуучу ойдун пайда болушу).

-коддоштуруу звеносу (нерв системасында пландаштырылган ойду тилдик коддор аркылуу иш жузуно ашыруу демек сүйлөө).

Жогоруда көрсөтүлгөн кептик операциялар тез убакыттын ичинде аткарылууга тийиш болгондуктан, окуучу үч звенонун ортосундагы байланышты камсыз кылууга жетише албай калат. Натыйжада студент өзүнүн психологиялык жактан ишенимсиз сезет да, пикирлешүүдөн баш тартат. Бир гана мугалим методикалык билгичтиги менен чеберчилиги студентти мындай шарттан алып чыга алат. Бөтөн тилде студенттин кебин өстүрүү үчүн окутуучу окутуу процессинде төмөнкү дидактикалык шартты түзө билүүсү зарыл.

Кептин жаралышын мотивдештирүү. Окуучуну сүйлөө муктаждыгына ээ кылуу.

-сүйлөөгө ыңгайлуу, жагымдуу жагдай түзүү.

-сүйлөө процессинде туура багыт берүү, сүйлөө предметинин так аныкталышы.

-кептиктин эмоциялуулугун камсыз кылуу. Сүйлөө предмети студентти кайдыгер калтырбоого тийиш.

4. Реалдуу ситуацияны пайдалана билүү. Ситуация түзө билүү.

Жогоруда көрсөтүлгөндүн бар болгону кепти жаратууга түзүлгөн шарт, кептин өзү эмес. Ал эми кепти жаратуунун, аны өстүрүүнүн эки этабына тиешелүү өзгөчөлүктөрдү окутуучу так ажыратууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, буга чейин белгилегендей, студенттин бөтөн тил жөнүндөгү алгачкы билим алуу максаты, ал тилде эркин пикир алышууга жетүүсү өтө татаал процесс экендигин белгилей кетишибиз керек. Илимий методикалык адабияттарда муну рецептикалык этап деп аташат. Бул этап бөтөн тилдеги кептик материалды кабыл алуудан түшүнүүдөн, репродукциялоодон турат. Тактап айтканда, окуучу биринчи этапта төмөнкү таанып-билүү операцияларын аткарууга тийиш.

-бөтөн тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча тиешелүү билимди угат, көрөт, тааныйт, түшүнөт;

-кептик материалды мугалимдин артынан кайталайт, анын маанисин түшүнөт;

-имитациялык көнүгүүлөрдү аткарышат;
-өздөрүнө тааныш, белгилүү, типтүү кырдаалдарда кеп жаратышат.

2. Окуучуну кептик өнөкөткө ээ кылуу этабы.

Илимий методикалык адабияттарда бул этап продукциялык этап деп аталат.

Экинчи этапта окуучу таанып-билүү операциясын эмес, кептик операцияларды өз алдынча аткара алат :

а) өз алдынча сүйлөм түзө алат;

б) өз билимин, билгичтигин, тааныш эмес кырдаалда колдоно алат;

в) ар кандай кырдаалда бөтөн тилдеги маалыматты түшүнө алат;

г) бөтөн тилде пикирлешүүгө эркин чыгат.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Охитина Л.Т. Психологические основы урока. М., 1997

2.Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. М., 1986

3.Леонтьев В.Л. О речевой ситуации и принципы речевых действий.

//Русский язык за рубежом. 1988 №2

***Рецензент:* Рысбаев С.К.** – педагогика илимдеринин доктору, КР Билим берүү академиясынын профессору.

Токтоналиева Л.К.
ага окут., К.Молдобасанов
ат-гы Кыргыз Улуттук Консерваториясы,
Бишкек.
Toktonaliev L.K.

**Музыкалык билим берүү окуу жайларында кыргыз тилин
жана адабиятты окутуунун өзгөчөлүктөрү**

**Особенности изучения кыргызского языка и
литературы в музыкальных образовательных учреждениях**

**Features of study kyrgyz language and literature in musical
educational establishments**

*Мен аларга шартты гана түзөм,
алар өз алдынча билим алууга умтулушат.
Альберт Эйнштейн*

Аннотация: Кыргыз тилин жана адабиятын үйрөтүү коммуникативдик принципке негизделген, окуу материалдары комплекстүү түрдө жеңилден оорго карай берилет. Материалдарды өздөштүрүүгө ар кандай методдор колдонулат: коммуникативдүү, салттуу, аудио-визуалдык, чыгармачыл, изденүүчүлүк, алуу, салыштыруу ж.б. у.с. Коммуникативдик темалардын логика жагынан байланышы эске алынат, бир темадан кийинки темага өтүсүүнө байланыш болот. Ошондой эле билим берүүдө өз адистиги боюнча логика, тарых, кыргыз музыкасынын тарыхы, психологиядан кесиптик жана башка окуу тармактарынан лексика колдонулат. Ар бир студентке деңгээлине, билимине, кызыгуусуна жараша жеке мамиле камсыздалат. Кыргыз тилин жана адабиятын окуутуда оң натыйжалар камсыздай турган ыкмалар: талкуу, салыштыруу, чыгармачылык, аудио-визуалдык салттуу, дедуктивдик, изилдөөчүлүк, проблемалык, таймаш, талкуу,

индуктивдүү, лекциялык, мээге чабуул, ролдуу оюн, имитация ж.б.с.у.

Аннотация: Обучение кыргызскому языку и литературе основывается на коммуникативном принципе, учебные материалы даются комплексно, от простого к сложному. Для освоения материала применяются различные методы: коммуникативный, традиционный, аудио-визуальный, творческий, исследовательский, сравнительный и другие. Учитывается логическая связь коммуникативных тем, переход от одной темы к другой последовательность. В обучении используется лексика по направлению, логика, история, история кыргызской музыкальной культуры (ИКМК), психология и другие сферы образовательного процесса. Обеспечивается индивидуальный подход к каждому студенту в зависимости от уровня подготовки, знаний и интересов. Методы, которые обеспечивают наилучший эффект усвоения материала: обсуждение, сопоставление, дедуктивный, лекционный, ролевые игры, имитация, соревнование, проблемный. Приемы, способные раскрыть потенциал обучающихся: обратная связь, разминка, мозговая атака или мозговой штурм.

Annotation: Educating of kyrgyz language and literature is base on communicative principle, educational materials are given from simple to difficult complex. For mastering of material different methods are used: communicative, traditional, audiovisual, creative, research, comparative and other methods. Logical connection of communicative themes is taken into account, transition from to other successive one theme. In educating a vocabulary is used to direction of logician, history, history of kyrgyz music, psychology and other spheres of educational process. The individual going is provided near every student depending on the level of preparation and knowledge. Methods that can provide the best effect of mastering : discussion, comparison, deductive, lecture, role plays, imitation, competition, problem. Receptions are able to expose potential of student : feed-back, limbering-up, brainstorming or cerebral assault.

Түйүндүү сөздөр: ыкма, инерактивдик окутуу, дискуссия, ролдук оюн, актуалдуу билим, эп, анализ, көйгөйлүк суроо, изилдөө, мээге чабуул, ыктарды өркүндөтүү.

Ключевые слова: метод, интерактивное обучение, дискуссия, ролевая игра, актуальные знания, навык, анализ,

концептуальный вопрос, исследование, мозговой штурм, развитие навыков.

Key words: *method, interactive educating, discussion, role play, actual knowledge, skill, analysis, problem question, research, cerebral assault, development of skills.*

Киришүү

Элди эл, улутту улут кылган үч нерсе: тил, тарых жана маданият. Тил, тарых жана маданият тыгыз байланышта.

Өзүмдүн педагогикалык тажрыйбамда Кыргыз тили курсун ар кандай тармакта окуутучу катары эмгектенип келе жатам. Башка тармактарга салыштырмалуу искусство өкүлдөрүнүн кыргыз тилин жана адабиятын кабыл алышынын өзгөчөлүгүн белгиледим. Ч.Базарбаев атындагы хореография окуу жайында жана К.Молдобасанов атындагы КУКнда он төрт жылдык иш тажрыйбамдын негизинде кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын окутуунун өзгөчөлүктөрүн белгилесем. Башка окуу жайлардын студенттеринен айрымаланып тургандыгы: музыкалык окуу жайларында таланттуу, чыгармачыл, ар тараптан өнүккөн инсандар окушат.

Мисалга алсак, алар ырдап, бийлеп, ыр жазышып же бир музыкалык аспапта ойнойт. Эң негизги өзгөчөлүгү студенттердин чыгармачылык шыгы жана актердук чеберчилиги.

Окутуу методдорунун жана ыктарынын анализи

Методдордун түрлөрү көп, мисалы, көйгөйлүк, изилдөө, репродуктивдүү, эвристикалык жана башкалар.

Ыкма деген термин грек тилинен алынган жана «μέθοδος – жол, ык» деген мааниде. Педагогика илимдеринде «билимге жол» деп түшүнсө болот, башкача айтканда, мугалим менен окуучунун мамилеси. Мазмуну боюнча окутуучу менен студенттин бирге аракеттенишинин натыйжасында калыптанган билим, көнүгүү жана эп(навык)(БКЭ).

Метод менен ык маанилерин синоним катары кабыл алса болот, бирок атайын адабиятта ар кандай түшүндүрмөлөр бар. Ык- бул бир эле БКЭ менен иштөө, ыкма болсо- бир нече этаптан турган ыктардын процесси.

Окутууда көбүнчөсү колдонулган интерактивдүү ыкмалар төмөнкүлөр: «Мээге чабуул», «Ролдуу оюн», «Кыял менен сейилдөө», «Бирин-бири окутуу» жана башкалар[6].

Кыргыз тилин жана адабиятын музыкалык окуу жайларында окутууда кыргыз музыкасынын маданиятынын тарыхы (КММТ-ИКМК), сольфеджио, музыканын назариясы (теория музыка) сыяктуу окуу предметтери менен байланышы эске алынат.

Мисалы, кыргыз тилиндеги сингармонизм мыйзамы темасын түшүндүрүүдө үндүүлөрдүн үндөшүүсүн музыкада гармония, ноталардын үндөшүүсүнө салыштырса болот ж.б.у.с.

Бүгүнкү күндө билимге ээ жана алган билимин келип чыккан маселелерди чече билүүгө жөндөмдүү инсандар зарыл. Адамдын өнүгүүсү жаңы сапаттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү ачып берүүнү шарттайт. Азыркы учурда интерактивдүү окутуу заманбап жана талап кылынган усул катары саналат. Бул методдун маңызын бардык үйрөнүүчүлөрдү окуу материалын өздөштүрүү процессине катыштыруу түзөт.

Л.К.Гейхман өз эмгегинде белгилеп кеткендей: “Интерактивдүү ишмердүүлүк ар бир катышуучу үчүн маанилүү тапшырманы жалпы чечүүдө бири-бирин түшүнө билүүсүнө, биргелешип иштей билүүсүнө көмөк көрсөткөн диалогдук карым- катыштын түзүлүшү деп ой жоруга болот” [2]. Интерактивдүүлүк – бул “биригүү, шайкеш келүү жана байланыш катыш максатындагы аракеттин кептик каражаттардын натыйжасында биргеликте толукталышы. Башкача айтканда, интерактивдүүлүк өз ара аракеттешүүнүн коммуникативдик натыйжасын күчөтөт. Р.П.Мильруддун аныктамасы боюнча, интерактивдүү ыкма пикир алыша билүүнү өнүктүрүүгө жана топто иштөөгө өзгөчө көңүл бөлүнгөн чыныгы кызматташтык бар байланыш-катыш принцибинен айырмаланып сабакта коммуникативдик максатка жетүүнүн бирден бир куралы болуп кызмат кылат. “Интерактивдүүлүк” термини кеңири мааниде окутуунун эң башкы принциптеринен болот [1]. Интерактивдүү өз ара аракеттешүүнүн негизги белгилеринин ичинен полилог, диалог, ой жүгүртүү ишмердүүлүгү, ой -пикир чыгармачылыгы, субъекттер ортосундагы мамиле, тандоо эркиндиги, ийгиликтин кырдаалы, позитивдүүлүк жана баа берүүдөгү оптимисттүүлүк, рефлексия

ж.б. [2]. “Интерактивдүүлүк” өз ара аракеттештирүүгө жөндөмдүүлүктү же диалог режиминде болууну билдирет. Интерактивдүү окутуу бир пикирдин башка пикирлерге үстөмдүк кылуусун алып таштайт.

Интерактивдүү усул – бул дискуссия, проблемалуу жана өнүктүрүүчү кырдаалдар, педагогикалык натыйжалуу таанып-билүүчү карым- катышты камсыздоочу, ар ким оюн сабактар формасында студенттердин өз ара аракеттешүү эрежелеринин системасы.

Интерактивдүү окутуу төмөнкүлөргө негизделет:

Окутуучу жана студенттин субъект-субъект мамилесине (паритеттүүлүккө);

Ар тараптуубайланышка;

Катышуучулардын активдүүлүгүнө.

Интерактивдүү окутуу процессинде студент билимге даяр формасында ээ болбостон, активдүүлүгү менен жетишет. Ошондуктан окутуучунун максаты – студент жаңы билимди ачкан, конструкциялай, колдоно алган шарттарды түзүү.

Мисалы:

Мээ чабуул. Мээге чабуул.

“Мээ чабуул”, мээге чабуул” – бул студенттин берилген суроого берген ар кандай жообу. Айтылгандарга дароо баа бербестен, ар бир катышуучунун пикирин аягына чейин угуу, ар бир студенттин ою баалуу.

Студенттер эркин ой жүгүртүү үчүн, алардан негиздөө же түшүндүрүү талап кылынбай тургандыгын билиши керек.

“Мээ чабуул” төмөндөгү зарылдыктарда натыйжалуу усул болуп саналат:

-коммуникативдик эптерин өркүндөтүү,

-талаштуу маселелерди талкуулоодо,

-өзүнө ишенимдүү студенттерди талкууга катыштырууга стимул берүүдө;

-көп сандаган идеялардын кыска убакыттын ичинде бир жерге топтолуусунда;

-аудиториянын маалыматтуулугун актуалдуу билим деңгээлин же даяр экендигин кыска мөөнөттө аныктоо аныктоодо;

Иштин бул формаларын кайтарым байланыш алууда колдонсо болот. “Мээге чабуул” – бул маселени чечүүнүн

жөнөкөй ыкмасы. Мээге чабуул учурунда катышуучулар пайда болгон идеяларын эркин бөлүшө алышат, ар бири башка идеяларды өнүктүрө алат.

Максаты: аудиториянын маалыматта жана даярдыкта экендигин кыска убакыт аралыгында аныктоо.

Демек, интерактивдүү окутуу – бул баарынан мурда, студенттер менен окутуучунун, студенттердин ортосундагы биргелешкен аракеттен иш жүзүнө ашкан диалогдук окутуу.

Диалогдук окутуунун жүрүшүндө үйрөнүүчүлөр сынчыл ойлоого, кырдаалды анализдөөнүн негизинде татаал проблемаларды чечүүнүн жолдорун жана туура келүүчү маалыматтарды табууну, абдан ойлонулган альтернативдүү ой жүгүртүүнү, терең ойлонулган чечимдерди кабыл алууну, диспуттарга катышууну, башкалар менен карым-катыш түзүүнү үйрөнүшөт. Бул максаттарга жетүү үчүн сабакта жекече, жупташ жана тайпалык жумуштар жүргүзүлөт, изилдөө долбоорлору колдонулат, ролдоштурган оюндар, видеороликтер жана ар кандай маалымат булактары менен иштөө өткөрүлөт, чыгармачылык колдонулат. Интерактивдүү сабактарда окутуучунун ролу багыт берүүчүлүк гана.

Усулдардын колдонулушу

Баардык белгиленген усулдардын негизинде студенттер төмөнкүдөй жетишкендиктерди көрсөтүшөт. Тил жана адабиятка арналган иш – чараларда тил, адабият, тарых, маданият жана искусствонун тыгыз байланышы анык. Акындардын обондуу ырларын аткара билүү. Акындардын чыгармаларынан обондуу ырларды аткарууда жан дүйнөсү менен сезүү. Мисалга алсак, 2015-жылы Алыкул Осмоновдун 100 жылдыгына арналган иш-чарада акындын обондуу ырларын чеберчилик менен аткарган Медетканов Бек, көркөм окууда эң мыкты аткаруучулугун көрсөткөн Нурланбеков Мыктыбек. Бул жерде музыкалык окуу жайларынын студенттеринин чыгармачылык жана актерлук чеберчилиги байкалат. Эң жогорку деңгээлде өзүнүн автордук монологун аткарган Келдибек у.Айбек.

Эсенгул Ибраевдин мааракесине арналган жогорку окуу жайлар арасындагы иш-чарада К.Молдобасанов ат. КУК студенттери обондуу ыр, сатира, көркөм окуу аткарууда

байгелүү орундарга ээ болушкан. Ошондой эле Марченко Алена «Жаштын тилеги» сынагында эң жогорку деңгээлде аткаруучулук чеберчилигин көрсөткөн.

Адабиятты окуутуда жазуучу же акын болсун өмүрү жана чыгармачылыгы тарых жана маданият менен тыгыз байланышта. Ошондой эле 2017-жылы Байдылда Сарногоевдин 85 жылдык маарекесине арналган иш-чарада көркөм окууда, обондуу ырларды жана тамсилдерди аткарууда абдан жакшы жетишкендерди көрсөтө алышты.

Тил майрамына арналган иш-чараларда: 23.09-Мамлекеттик тил күнү, Бүткүл дүйнөлүк эне тил күнү ж.б.у.с. иш-чараларда студенттер адабият, тил, тарых, маданият тармактарындагы чеберчилигин көрсөтүшөт. Мисалы, жетинин айынын 7, 8 (7, 8 - ноябрь) тарых жана ата-бабаларды эскерүү күндөрүндө эссе жана ыр жазууда мазмундуу иштерди жаратышкан. Мисалы, Эгемберди у. Байыш абдан маанилүү ыр жазган.

Жыйынтык

Ушундай жагдайда окутуунун негизинде студенттер ар кандай кырдаалда пикир алышууга, интервью берүүгө даяр болушат. Окутуу процессинде ар бир студенттин чыгармачылык талантын ачууга шарт түзүлөт. Натыйжада студенттер монологдо, диалогдо, көркөм окууда жана башка чыгармачылык иштерде чеберчилик аткаруучулугун көрсөтүшөт.

Интерактивдүү ыкмаларды колдонууда окутуучунун ролу өзгөрөт, анын негизги иши уюштуруучулук жана багыт берүүчүлүк гана болот. Окутуучу алдын ала топтордо керектүү тапшырмаларды, суроолорду же талкуу үчүн темаларды даярдайт, кеңеш берет. Окутуу процессинде интерактивдүү формаларды жана ыкмаларды колдонууда ар кандай кырдаалда сүйлөшүү жөндөмү өнүгөт, калптанат.

Колдонулган методдор негизги акцентти студенттердин демөөрчүүлүгүн, чыгармачылыгын, өз алдынча иштөөсүн колдоону көздөйт. Бул ыкмалардын айрымасы окутуучу эмес, билим алуучу гана өзүнүн маалыматын берет. Билим берүү процессинде ар тараптуу баарлашуу формасы принципиалдуу болуп эсептелинет

Пайдаланылган адабияттар:

1. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. [Текст] / Н. Д. Гальскова // - М.: АРКТИ, 2000 - 165 с.
2. Гейхман, Л. К. Интерактивное обучение общению: подход и модель. [Текст] / Л. К. Гейхман //- Пермь: Перм. гос. ун-т, 2002. - 260с.
3. Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с.
4. Дюшалиев К., Лузанова Е. Кыргызское народное музыкальное творчество – Б.: Илим, 1999.
5. Двучичанская Н. Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций // Наука и образование: электронное научно-техническое издание, 2011 <http://technomag.edu.ru/doc/172651>
6. Токтоналиев К.Т., Сарылбекова З., Нуралиева М.Т. Кыргыз тили – Бишкек, 2011.

Рецензент: Абдрасулова Э.К. – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын башчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, доценти.

Вестник КНУ им Ж.Баласагына

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской
Республики.

Свидетельство о регистрации №1530 от 15.05.09.

Материалы, публикуемые в журнале
"Вестник КНУ им. Ж.Баласагына", не
обязательно отражают точку зрения
редакции.

Адрес редакции:
720033, Кыргызская Республика,
г.Бишкек, пр., Манаса 101
ИИН:01409199310050
ОКПО:02168992
E-mail: vestnik@university.kg

Компьютерная верстка и дизайн Вьюгина В.,
Аманбекова Ф. А. Формат А5, Цифровая печать.
Бумага офсетная.

Усл.п.л. 25. Тираж 200 экз.

Подписано в печать 11. 03. 2020.

Отпечатано в типографии «ИП Салабай Р.С.» Зак. № 3
Кыргызская Республика, Бишкек Ул. Саманчина, 5/3.

тел.: + 996 (777) 29 30 16 + 996 (556) 88 94 55

